

Longmire

891.99

D-97

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԱՏԱՐԱՆ

16 NOV 2011

ԶԱՏՈՅԻ

ԲԱՂԴԻ ԱՆԻԻԸ

Ասէք դուք ու միշտ կարգապէս,
Գիւղի կեանքը սիրեցէք,
Գիւղն է տալիս ձեզ և՛ կեանք
և՛ ապրելու, և՛ շնչելու փրկանք:

ՀԱՅԿԱՆԿ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԱՏԱՐԱՆ ԵՎ ԴԱՏԱՆԵԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾԱԴԱՐԱՆ

1909

391.99

6-97

391.99
5-97
պր.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ Բ. ԶՈՒՂՈՒԲԱՆՑ

ԶԱՏՈՅԻ

ԲԱՂԴԻ ԱՆԻԻՐ

79192

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս
ԷԼԵԶՏՐԱՆՈՒՄ ՏՊԱՐԱՆ ՕՐ. Ն. ԱՂԱՆԵԱՆՑԻ, ՊՈԼԻՑ. 7
1908

Յատաձաքանի տեղ

«Մոռացում Եշխարհ» և միւս հրատարակութիւններս, իբրեւ իմ առաջին կամ սկսնական աշխատանքներ, ողջունիւ ընդունուեցին մեր յայտնի մամուլի կողմից: Յարգելի քննադատներս յայտնեցին միատեսակ կարծիքներ—գտնելով իմ մէջ «բնածին ձիւրք» իմ ընտրած ժողովրդական գրականութեան ձիւղում՝ ցանկութիւն յայտնելով, որ այդ ձիւրքը ես ազնուացնեմ գեղարուեստապէս ևս: Իմ ուղեցոյց քննադատների բարի ցանկութիւններին հասնելու համար ինձ շատ բան էր պակասում. այս պակասը լրացնելու համար բուռն փափագ և ցանկութիւն ունէի, ունիւմ և այժմ իսկ, 45 տարեկան հասակումս էլ, գնալու Եւրոպայում գրականութիւն ուսանելու, ճանապարհորդելու ծով ու ցամաքի վրայ՝ նորանոր տեսարաններ ու տպաւորութիւններ ստանալու և աշխարհայեացքներս վերածնութեան ենթարկելու. սա իմ առաջին փափագն է, բայց ցաւել և յուզուել եմ միշտ, որ նիւթական միջոցներից զուրկ լինելս ինձ մինչև օրս զրկել է դրանից:

Երկրորդ փափագս է, գտնէ, մեր մայր հայրենիքի սրբազան վայրերն իջնելու և մեր բազմաբարբառ գիւղական ժողովրդի ամեն խաւերին, նրա նիստ ու կացին, նրա ուրախութեանն ու դարդերին ծանօթանալու, ուսումնասիրելու, գրի առնելու, կորստից ազատելու գրական գանձերը և հայ գրադարանի սեփականութիւնը դարձնելու, բայց իմ այս իղձերն ու ցանկութիւնները, զգացումներն ու յղացումները դարձնալ և միանգամայն խորտակում են քեանքութեանս անշուշտ խորքերում, որովհետեւ միջոց տուող չ'ունիմ:

Վերջին փափագիս հասնելը հեշտ կլինէր ինձ համար, եթէ ընտանեկան հոգսերից ազատ լինէի:

Քահանայութիւնս ինձ չի ապահովում, որովհետեւ ապահովուելու համար ժամանակիս քահանայի երեսը պէտք է բաւական պինդ լինի, որից ես նոյնպէս զուրկ եմ:

Աշխատանքներս ըննադատուել են «Նոր-Դար»-ում,
«Մշակ»-ում, «Արձագանք»-ում, «Մուրճ»-ում, գնա-
հատել, խօսել են նաև տաճկահայ «Ծաղիկ» և «Բիւ-
զանդիոն» թերթերը. բոլորն էլ նպաստաւոր, որ և
գոհացրել են ինձ: Սակայն, ամենաանաչառ ըննադատ
ես համարել եմ նախ՝ հէնց իրեն, հայ գիւղական ըն-
թերցող և ունկնդիր ժողովրդին, այսինքն այն ընդու-
նելութիւնը և հետաքրքրութիւնը, որ իմ գրքերը զար-
թեցրել են իսկական ժողովրդի մէջ և երկրորդ՝ գիւ-
ղի կեանքին այն քաջածանօթ անձինքներին, որոնք
միևնոյն ժամանակ և՛ հեղինակաւոր են, և՛ գրող, և՛ հեղի-
նակ ու գիւղացի: Այսպիսիներից անմահ Մելքիսեդեկ
վեհափառ Արք-եպիսկոպոս Մուրատեանի սրբատառ և
արտասուլից նամակը խորին ակնածութեամբ տպա-
գրում եմ գործիս սկզբում—իրեւ խորաթափանց ար-
տայայտիչ գիւղական կեանքին հմուտ ընթերցողի ստա-
ցած և զգացած տպաւորութիւններին:

Արժանապատիւ Տ. Յարութիւն քահանայ ճուղորեան,

Արժանապատիւ սիրելի,

Տկար էի և անկողնոյ մէջ պառկած, երբ ստացայ
Ձեր պատուական երկասիրութիւնն—«Մոռացում աշ-
խարհ»: Մեծ հաճութեամբ կարդացի և զոգցես այն հայ-
րենիքն փոխադրուեցայ, ուր ծնած էի և զարգացած:
Այն բարբառն, այն սովորութիւններն, այն առածներն,
այն խօսից դարձուածներն, նորոգեցան, կենդանացան,
և ոչ միայն արտմականներն, այլ և նոյն իսկ ուրախա-
կաններն տամկացուցին աչքերս արտասուքով: Հայրե-
նեաց սէրն մարդ տակաւին կարողացած չէ լիովին
բացատրել. իսկ ես արտասուքս միայն կը համարիմ
բացատրութիւն:

Կ'օրհնեմ զՁեզ հայրական սիրով, աղօթեցէք, աշ-
խատեցէք և զրեցէք, ինչ որ հայրենական է:

Ողջունիւ հայրական սիրոյ՝

Առաջնորդ հայոց՝ Մելքիսեդեկ Արք-եպիսկոպոս
ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ

Զմիւռնիա 17 Յունվ. 1901.

ԶԱՏՈՅԻ ԲԱՂԴԻ ԱՆԻԻԸ:

Ա.

1894-թուի խիտ ձմրան մի մութն ու մա-
ռախուղն իրար խառնուած գիշեր անընդհատ
ձիւն էր գալիս մինչև առաւօտ: Անգութ և
անզգայ սառնամանիքը, որ ոչ մի բռնութիւնից
երես թեքել չը գիտէ, ամենքին էլ ահաւորել
էր, ոտքներն ու ձեռքները սարսափ ձգած, մա-
նաւանդ խեղճ, աղքատ, մերկ ու ջլբաց գեղջուկ-
ներին քշել, տուն էր արել, և, անյագ ու կա-
տաղի դազանի նման, այնտեղ՝ այն ծակուծուկ,
խղճուկ օգաների քիւնջ ու պուճախումն էլ չէր
ուզում հանգիստ թողնել նրանց. այլ իւր վիշա-
պաշունչ բուք ու բորանի ոռնոցով ներս էր
թափում իւր բերանի կատաղի թոյնը, սառե-
ցնում, փետացնում էր բաց միսները, ու նրանց
տանջուած ոսկորներին անզամ անցնելու սպառ-
նալիքով կարծես սև օձի նման կծում, շան-
թում, մորմոտում, կծկում ու կուչ ածում անվերջ:
Ճրագից սովորաբար միշտ դուրկ մեր գեղ-
ջուկ եղբայրների ու մանաւանդ որբ և այրի
քոյրերի խրճիթները կիսով չափ լուսաւորողն

օջաղում վառուող, կամ աւելի ուղիղն ասած՝ առկայծուող կրակն էր: Նրանք իրենց որբանման երեխաներին վաղուց արդէն տեղաշարի տակըն էին ժողովել, ոտնածոց անել տուել, և՛, վերմակի փոխարէն սակայն, ունեցած չուլ ու փալասները վրաները թափել, այսինքն՝ մի կերպ տաքացրել, քնացրել էին, իսկ իրենք կրակի, որպէս Աստուծու, գիրկն էին ժողովուել ու կարծես երկրպագում էին նրան: Բայց ինչ օգուտ, երբ խեղճերն առաջները կրակին դէմ արած տաքացնելիս քամակներն էր ցրտատար լինում, իսկ քամակները կրակին դարձնելիս, առաջներն էր ցրտատար լինում: Գնացել էին շուռ ու մուռ գալիս ու ջերմութեան աստուծուն երկրպագելիս:

Այդ դժգոհների կացութեան մէջ էին անխտիր բոլոր չքաւոր ու անձար և անօգնականները և շատ չնչին էր նրանց կացութեան պայմանների տարբերութիւնը:

Նրանցից միքանիսը հազիւ թէ ուտելու չոր ու ցամաք հաց ունէին մինչև գարունը. միւսներն ունէին մի ամսուայ միայն, բայց կային այնպիսիներն անգամ, որոնք վաղուց արդէն ողորմութեամբ էին պահպանում իրենց գոյութիւնը. սակայն անողորմ ձմեռը, կարծես իւր կատաղութիւնից կուրացած, չէր տեսնում այդ ամենը, և, չար աստուծու վրէժխնդրութիւնից մոլեգնած՝

տոնալով ամենուրեք տարածում էր իւր սարսափելի շունչն ու հիւժում, յուսահատեցնում, մահուան դուռը հասցնում նրանց:

Խրճիթների ծխնելոյզներից ներս թափուող ձիւնը հետզհետէ սպառնում էր եղած աղքատիկ կրակներն էլ հանգցնել. ոչ ոք չէր հաւատում յաջորդ օրուայ պարզուելուն ու բացուելուն, լաւ եղանակին, այնքան անողորմ կերպով շատանում էր վրատուող ձիւնը. ուստի մինը դուրս գնալով խրճիթից, ձիւնի խորութիւնը չափելով, միւսը վերև նայելով, ասուած էին լինում գալիք թշուառութիւնից:

— Ո՛հ, անտէր ըլի էսպէս ձմեռը. չուել լուսը թամամ մի գաղ խորանալու ա ձիւնը:

— Վաշշ վայ մեր ոչխարների օրին....

— Տէրը մի՛ արասցէ, եթէ մի շաբթուայ չափ էլ էսպէս շարունակի, ապրուստներս կատարեալ դժոխք ա դառնալու:

— Հա, եթէ երկարեց, լծկաններս ձեռներիցս ըլելու են, տուններս քանդուելու ա, էլ մի ասիլ...

— Ո՛, Աստուծ, եարաբ գիտե՞ս, որ հաց չունենք, գիտե՞ս որ էգուցւայ համար էլ ուղելու, մուրալու յուսատեղ չի ցնացել մեղանում:

— Ա՛խ, քո տունդ չքանդուի Աստուծ, եանի ի՞նչ ենք արել քեզ, ի՞նչ մեղք ենք գործել, որ սըհէ չիլ ու չիփլախ, սըհէ անօթի ու ծա-

բաւ ես թողել մեզ. հաբա ասում են թէ դու
ողորմած, ամեն բան տեսնում, խոսում ես. հաբա
ասում են թէ դու քու ստեղծածին մոռանում
չես. թէ զօրթ էտպէս ա, էլ ո՞ր օրուայ համար
ա ամենատեսութիւնդ. չես տեսնում, որ հացի
փոխարէն միսս են ուտում եթիմները՞: Ականջ-
ներդ ինչի՞ ես փակել, խուլ հօ չես. ինչո՞ւ չես
խոսում էսքան աղի արտասուենքս, լաց ու պաղա-
տանքս. սիրտդ ինչո՞ւ ես քարացրել աղքատների
ու որբերի համար. եթէ դո՞ւ ես ստեղծե՞լ, ին-
չո՞ւ ես ստեղծե՞լ. ինչո՞ւ ես ստեղծել ու տան-
ջում, չարչարում մեզ, ա՛յ չարչարուես դու էլ...

Այս յուսահատութիւնն ու երկիւղը, այս վըշ-
տալի հառաչանաց ձայները յառաջ էին եկել
նախընթաց տարուայ ամբերրիութիւնից, անաջո-
ղութիւններից: Նրանք չէին կարողացել այնքան
պաշար ժողովել, որ մինչև գարունը կամ մինչև
նորի դուրս գալը բաւականացնէր թէ իրենց, և
թէ ընտանի կենդանիներին. այսինքն՝ մի կող-
մից նրանց կանաչ արտերն ու արօտները կար-
կուտն էր տարել, մի կողմից մորեխն էր կերել
ու կտրել և միւս կողմից էլ երաշար խաշել ու
տոշորել: Ահա այս էր նրանցից շատերին դառն
հոգս պատճառող դարդն ու վարամը. և այս ա-
նաջող հանգամանքից ինչ ասել կուզէ, որ ամե-
նից առաջ և ամենից շատ յուսահատուում, ար-
տասուում էին այն անձար աղքատները՝ որոնք

առանց այն էլ մինչև վզները պարաքերի մէջ
թողուած ու խրուած էին, իսկ այրիների ու որ-
բերի յոյսը հօ, միանգամայն խորտակուում էր
արդէն:

Աղքատներից ու չքաւորներից մինը՝ եօթ
տարեկան հասակից որբութեան և կեանքի կամ
տանջանքի դառն բաժակն աղաների ու խանութ-
ների դռներին ճաշակած Չատօն, այնքան խոտ
ու դարման ունէր իւր չոթալում, որ ամբողջ
ձմեռն անպայման բաւական էր իւր մի հատ
եղանը—եղբօրը կամ ընկերին. սակայն, պատ-
րաստի էն խոտն ու դարմանն էլ որ չունենար
նա, էլի կարող էր պահպանել իւր եղբայր Խըն-
ձորին, որի համար նա միշտ ասում էր. «Ես
եղևայր չունեմ, իմ եղբայրն իմ եզն ա. խոտ
ու դարման էլ որ չունենամ, ձեռներիս փչելով
կը գնամ լանջերն ու ցաքուտնին կ'ընկնեմ, գե-
տինը մատներովս էլ կը փորեմ ու օրական մի
շալակ տակուիք կը հանեմ, կը բերեմ կը կշտաց-
նեմ նրան»:

Այն, այդպէս կանէր Չատօն, միայն թէ այդ
լինէր նրան անհանգստացնող և ծանր մտահո-
գութիւն պատճառող հոգսը: Չատօն մի եզնից
աւելի ոչինչ չունէր. այն էր նրա միակ և ամ-
բողջ հարստութիւնը՝ պարտքի հետ միասին, այն
էր նրա թէ՛ գործարանը, թէ՛ մշակը, թէ՛ խա-

նութն ու վաճառատունը և թէ ոսկին ու արծաթը, ակն ու մարգարիտը:

Բայց բանն այն էր, որ Չատուն իւր դժբաղտութեան մէջ այս անգամ մի եղնով էլ բաւական բաղդաւոր էր համարում իրեն, որովհետեւ մի տարուց առաջ այդ մի եղն էլ չունէր՝ այլ իւր նորատի կնոջ հետ միասին մի տնաքանդ աղայի դրան համարեա մի փոր հացի «նօքար» էր, իսկ թէ այս, մարդու պատիւն ստորացնող «նօքար»-ութեան կամ ստրկացնող ծառայութեան մէջ ինչ անտանելի չարչարանքների և անպատուութիւնների էին ենթարկւում երկուսով, այդ լաւ կը հասկանան կեանքի այն չարքաշ զաւակները, որոնց հասարակ անունն է՝ ծառայ, աղախին, բանուոր, մշակ և ստրուկ ու հպատակ: Իսկ սրանցից աւելի նրանք, որոնք դատապարտուած են եղել ծառայելու՝ ժլատին, անդութին, սգահին, վաշխառուին, վայրենաբարոյ տգէտին, անհոգի հարստին, օտարին և անիրաւին կամ գազանին:

Չատոյի ու իւր կին Նարգզի ստրկական ծառայական - պարտաւորութիւնները կամ տանջանքները հետեւեալներն էին: Նարգզի պարտաւոր էր աղայի ամբողջ ընտանիքի համար համարեա ամենայն օր թւքերը վերջաշած, խմոր հունցել, և, թոնրի ալաւովն այրուելով, խանձուելով ու խորովուելով՝ միջանի տաշտ հաց

թխել, խմելու, լուացուելու, լողացնելու, մինչև անգամ հօտից, նախրից ու երամակից յետ մընացած, — կամ կաղ, կամ հիւանդ և կամ նորածին գառների, ոչխարների, հորթերի ու գոճիների համար, երկու-երեք փթանոց կժով օրական քսանից երեսուն կուժ ջուր կրել ուսով, և այն էլ՝ բոբիկ ոտով. պարտաւոր էր սրբելու տունն ու դուռը (բակը) և աղբն էլ շալակով տանելու դէն ածելու: Այս վերջացնելուն պէս, առանց մի րոպէ հանգստանալու, պէտքէ նստէր կամ աղ, կամ ձաւար ու տաք դեղ աղար և՛ կամ աղունն ու սերմացուն խախալէր, վեր կենար վառէր կրակը և կերակուր եփելուց բացի, հանդից տուն վերադարձող շների համար էլ լալ պատրաստէր, նորը կարէր, հինը՝ լինէր այն շապիկ, արխալուխ, չուխա, շալուար, խուրջին, տոպրակ, կարպետ, ջեջիմ թէ չուալ, միկնոյն էր, մատները մաշելով ու ասղահար անելով, պիտի կարկատէր: Նա պէտքէ բուրդը լուանար, քրքրէր, գգէր, մանէր՝ թոկ ու սամոտէն պարան ու ձոպան հիւսէր, տափագործ կամ հորագործ շալ գործէր, մաքրէր երեխանցը և լուանար ո՛չ միայն նրանց հագնելիքն, այլև տակների քեշան, խալին ու կարպետը: Երեկոյեան, քնելիս ևս, նա պէտք է հանէր ամենի ոտնամանները, աղայի ու խանութի թիւքը բաշէր, ցերեկով էլ զլուխները քթուէր: Նա պէտք է ջուր տաքացնէր թէ մեծերի և թէ

փոքր աղաների ու խանութների գլուխն ու ոտքները լուանար, լուանալուց վերջն էլ, որպէս թէ իբրեւ քրիստոսական սովորութիւն, աջ ու ոտքներիցն էլ խոնարհաբար համբուրէր, մէջքները քորէր մի խօսքով, ամենի պահանջն էլ կատարէր, — ընթրիք տար նրանց, սիրուցը հաւաքեր ամանները լուանար, թարէքէր և ապա ձեռները նոյնպէս խոնարհաբար սրտին դրած՝ ամենից յետ՝ շէմքի մօտ ցրտումն արձանանար, մինչև որ մեծ ու փոքր ամենքն էլ բարեհաճէին ընել և ապա թէ ինքն ևս համարձակուէր ընել ամենից ուշ, միայն այն պայմանով, որ առաւօտն էլ արթնանար ամենից շուտ և, թացը չորացրած, չորացրած շորերի կամ գուլպաների փոշին թափ տուած հագնելիքները հագնելու մատուցանէր. և դարձեալ, ումն ինչ պէտք լինէր, և կամ ով ինչ պահանջէր, անպատճառ միմիայն նա պէտք է տեղն իմանար և իսկոյն, առանց ուշացնելու, հանէր իրենց տար, իսկ սխալուած կամ մոռացած գէպքում թքուէր, նախատուէր, անարգուէր, անլուր կերպով հայհոյուէր ու վայրենուն յատուկ դադանակով և կամ արացով անողորմաբար ծեծուէր. եւ այսքանը դեռ ձմեռուայ պարտականութիւններն էին: Գարնանը դրանց հետ միասին նա պէտքէ վնար աղայի մարգերը, արտերն ու ագարակը քաղհան անէր, չութուորին հաց ու կերակուր տանէր, հանդից վերադառնալիս էլ թթուա-

սէր խանութի համար թթուի բոխ, սիբեխ, ողորմակութ, ճոնջուլ, շուշան, եփելու համար սինտրիկ, ձնէփակ, բանջար, զիմբէլ, փիփերթ, դանձիլ և ուրիշ շատ տեսակ աղցաններ քաղէր բերէր, եփէր ու աղային տաք-տաք ուտացնէր:

Սակայն ձմեռն ու գարունն աւելի փառք էին Նարգզի համար. բանն ու գործը կամ ստրկական տանջանքները կող ու բէգիառի ծանրութեամբ աւելի ևս շատանում էին ամառն ու աշնանը, երբ «կալ ու կուտն իրար էր խառնուում», երբ սկսում էին ցանածն ու հնձածը հաւաքել, կալ գցել, կալսել, քամել, խախալել, կրել ու տեղաւորել կամ հորերում և կամ ամբարներում ու քթոցներում:

Նարգզի լծակից Չատօն էլ պէտք է վարէր, ցանէր, ջրէր, հասցնէր ու հնձէր, կրէր, կալսէր, հորէր, աղէր, փուշ հատէր այդին չափարելու, գիշերն էլ տանն ու տեղին կամ աղայի ամբողջ հարստութեանը պահապան կանգնէր ու ամենափոքր բանի համար էլ պատասխանատու լինէր՝ ոտով, գլխով ու կաշուով: Այդ բոլորից դուրս, նա մեծ մասամբ մասնակից էր նաև Նարգզի պարտականութիւններին ու անպատուութիւններին, որ տալիս էին վերոյիշեալ տեսակ-տեսակ աղաներն ու խանութներն՝ որպէս ծառաների ու համարիա ձրի մշակների հոգեհաններ:

Չատօն իւր որբութեան դառն օրերում այդ-

պիսիներէց իւրաքանչիւրի ճանկն էլ ընկել էր, համարեա ամենի ձեռի թթունն էլ խմել էր ու շորուան խփշտել:—Մի սխալ արած, մի ծուռը բան բռնած ժամանակ, որքան յանդիմանութիւն, որքան նախատինք, որքան թուք ու մուր ասես, որ խեղճ որբը չէր ստացել: Օրինակ՝ մէկը բանացրել, ամբողջ օրը տանջել, չարչարել էր նրան ու քաղցած թողել, միւսը վարձը կըտրել, ծեծել ու վռնտել տանից կամ կալուածքից, երրորդն օգուտ քաղելով նրա նեղ դրութիւնից՝ վարձել և կիրակի օրերով նոյնպէս բանացրել էր նրան, չորրորդը սիրտ առնելով նրա անտէրութիւնից ու անգորութիւնից, տարուայ վերջը, կամ պայմանի ժամանակը լրանալիս, մի սուտ գողութիւն էր հնարել վրին գրել և տուգանքի փոխարէն տարեկան ռոճիկը բռնել, ծեծել նոյնպէս ու բանտարկել տուել. և վերջապէս վերջինն էլ ամբողջ վեց տարի ծառայեցնելուց յետոյ, իբրև թէ լաւութիւն, բարութիւն էր արել—պսակել էր տուել նրան և վեց տարուայ ռոճիկը հարսանիքի ծախս գրել ու դեռ մի բան էլ վրան պարտք գրել թէ՛ «կամ մի տեղից պէտք է ճարես տաս, կամ վեց ամիս էլի կնոջդ հետ ինձ ծառայես»:

Ահա այս էր պատճառը, որ խեղճ Չատօն ամեն օր և ամեն ժամին, թէ ձորում, թէ դաշտում և թէ լեռան լանջում ձեռքերը դէպի երկինք տարածած՝ Աստուծուն օգնութեան կան-

չելով իրեն, աղաչում, պաղատում և խնդրում էր ասելով.—

—Ախ, Աստօծ ջան, եանի ինչ կը լինի, որ մի անգամ էլ ինձ աջողութիւն տաս, ինչ կը լինի, որ մի անգամ մի մհանով (դիպուածով) էլ իմ ձեռքը միքանի կոպէկ գցես, որ կէսն իմը, կէսն էլ մէկից պարտք անեմ, մի եզն առնեմ ու արևիս ձէնն ածելով, ուրախ սրտով պոչը բռնած՝ մի, քչեմ, տանեմ վարս ու ցանքս իմ հօր, իմ պապական հողումն անեմ ու էս անհոգի, էս անողորմ ջնուղներին նօքարութիւն անելուց ազատուեմ... Ախ, եարաք աչքս բաց ուզածիս կը հասնեմ, այ ողորմած Աստուած:

Սակայն, Չատօն ուրիշ հնար չունէր երեք կամ չորս թուման փող ձեռք բերելու. նա երկար մտածելով, որսորդութեան մի միտք յղացաւ. աշունքուանից սկսած մինչև դարնան բացուիլը անտառում փայտի ձողերից հնարած թակարդներ լարեց, որ գոնէ մի քանի դալա (վայրի կատու) կամ աղուէս կալնի ու նրանց մորթու վաճառումից գոյացած արդիւնքով մի արջառ կամ եզն գնի: Բայց բանն այն էր, որ խորամանկ աղուէսներն էլ միշտ մօտենալով թակարդներին, զգուշութեամբ վերցնում էին Չատօնի շարած հացի կամ մսի պատառները և հեռանում: Այս անյաջողութեան պատճառով Չատօն խիստ յուսահատուում էր: Երբ գնում էր

թակարանները դարձակ գտնում, ամբողջապէս լքանում ու տեղն ու տեղը փշրւում էր թէ հոգեպէս և թէ մարմնապէս:

— Է՛, սե՛ լինի սրա պէս քո բաղդը, որ ինձ համար անտակ ծովն ա ընկել ու ամենևին դուս չի գալիս, — գլխին պտտելով ասում էր ինքն իրան և ակամայ պատառները նորից շարելով թագարդների արանքներում, կոտրւած սրտով վեռագանում էր տուն, ուր նրա խեղճ կինը նոյնպէս անհամբեր սպասում էր իրենց բաղդին անտառի խորքից՝ որսերի աշխարհում:

— Է՛լի թալաղէ բան չէր ընկէ՛լ — միշտ յուսահատ հարցնում էր կինը:

— Ո՛ւր ա, թէ ընկել ա. աղքատին Աստօծ արքայութիւնը ե՛րբ ա տուել, որ հիմի տայ, — դառնութեամբ պատասխանում էր Չատօն:

— Չարար չունի, էլի հաւատդ կորցնիլ մի, համբերութիւնը կեանք ա. մի անգամ կը տայ ու լաւ կտայ, — իրեն յուսահատութիւնը թագցնելով, մարդու ամպամած յօնքերին ու տըրտմած դէմքին նայելով, յուսադրում էր չարատանջ նարդիգ հարսը, որ փափաղում էր ազատուել նազ ու քիւզով ապրող խանութներին ծառայելուց և ամեն բօպէ նրանց թուր ու մուրը տանելուց:

Չատօն գիշեր ցերեկ մի զոյգ եզան մասին էր մտածում: Մի առաւօտ նա վաղ արթնանալով,

կնոջը յայտնեց, որ գիշերն երազում դալաներ էր կալել: Յուսատու երազից երկուսի յօնքամէջն էլ բացուել էր: Էլ սուրբ Կարապետ, էլ սրուէդ, էլ սուրբ Գրիգոր ու սուրբ Սարգիս չմնաց, բոլորին էլ մատաղ, ճրագ խոստացան նրանք, եթէ երազն ի բարին կատարուէր:

Արդարև, երևի բնութիւնը՝ երկինքն ու երկիրը — հողն ու ջուրը, սարն ու անառը վերջապէս խղճացել էին դառն ու տանջուած աղքատներին: Հաւատը զօրացած Չատօն այն օրը մի առանձին ուրախութեան ու տրամադրութեան մէջ էր. ուշք ու միտքը շարունակ թռչում էին գէպի լեռն ու անտառն, ուր սարուած կամ լարուած էին նրա այնքան անողորմ թակարդները:

— Չէ, սիրտս ասում ա որ, երազս կատարւելու ա, — մի կողմից ձեռքի բանն ու գործն էր անում, միւս կողմից իւր բաղդի վրայ մտածում:

Չատօն շտապեց գործերն աւարտել, ապա մի քանի ժամով անտառը գնալու իրաւունք ստանալ աղայից: Աղան զիջեց, իրաւունք տուաւ թէ չէ, Չատօն հրեղէն դարձած գիւղից դուրս թռաւ, մօտակայ բլրակի գլխին երեսն աղօթարանին դարձրեց և յուսադրուած խաչակնքեց. «տէր Աստուած, դո՛ւ իմ բանն աջողաս, դո՛ւ իմ կապուած բաղդը բաց անես...», ասաց ու նորից քայլերն արագացնելով, սլացաւ գէպի ան-

տառի խորքը: Եւ, երբ թակարդներին հասաւ ու տեսաւ, որ տրաքուել են և մէկի փոխարէն երկ- երկու դալայի գլուխ արանքներումը ջախջա- խել, էլ չիմացաւ, թէ ի՞նչպէս բաւականութիւն տայ իւր անյագ սրտին: Նա իւր բաղդաւորու- թիւնը դալաների դժբաղդութեան մէջ որոնած, խիստ ազահութեամբ հանդիպեց նրանց:

— Օխումյ, դարգահիդ (դարաւոր գահիդ) մատադ, Աստուած ջան, հիմի որ դժոխքիցն ա- դատուեցի, հիմի որ ծռուած մէջքս ու տըտուգ- դրատեցի, հիմի որ եզներս առնյ, — մեծ գոհու- նակութեամբ ցնծալով նա, շտապեց դալաները մէկ մէկ հանել թակարդների արանքից:

Բ

Չատօն մի ժամից յետոյ՝ արդէն դալաները մաշկել էր և մորթիներն ուսը ձգած, հիւնուտ- թալից տուն էր գալիս: Թէ սրբան էր նրա ու- ըրախութեան չափը և ինչքան նրա սրտի բեր- կրանքն ու բաւականութիւնը, չեմ կարող իսկու- թեամբ որոշել, միայն այսքանս կասեմ, որ նա, այն տրորուած, նուազած, լքացած ու տխուր, տրտում յուսահատ և ստրկացած Չատօն, միանգա- մայն զուարթացել, աշխոյժ, սիրտ ու հոգի էր ստա- ցել — քայլում էր համարձակ և աներկիւղ, չնա- յելով այնքան ցրտին և ոտների տակը տրաք- տրաքող, ճռճռթող մահաշունչ ձիւնին, չնայե-

լով իւր բարակ ու պատռոտուն՝ ձորձ հագուս- տին, գլխարկն էլ վերցրել էր կռան տակն առել, ու, խիստ բարձր և զիւ ձայնով «բայեաթին ու խայեաթին» իրար խառնած՝ երգելով — կլկլացնե- լով ու ելեջներով իւր ձայնը հնչեցնելով և իւր բաղդի փշրանքներն ուսած, հետզհետէ իջնում էր բարձրից:

Այնքան դառն էին եղել նրա, մեր գեղջուկ եղբօր օրն ու արևը ծառայութեան, ստրկու- թեան և տանջանքի աշխարհում, որ բաղդի ու յաջողութեան այնպիսի մի թեթև շարժումն անգամ, ձմեռուայ այն մահաշունչ օրերն ու ժա- մերը նորա համար կարծես թէ գարուն էին դարձրել:

Երգի, բայեաթու և խաղի մինը վերջաց- նելով և միւսն սկսելով, նա գալիս էր գալիս, ապա կանգ առնելով ճանապարհին և մորթիներն ու- սից իջեցնելով, նորից անյագ հրճուանքով ու անմեղ հպարտութեամբ լցուած, նայում էր նորից, ձեռքի ափը մազներին՝ քսում, ժպտում, և, և՛ աւելի եռանդով երրորդ, չորրորդ եր- գերն սկսում ու ոգեւորւում:

Գիւղին մօտենալիս կինը լսել ու ճանաչել էր ամուսնու ձայնը և օդայի սրահիկը դուրս եկած, սառող ձեռքերին փչելով, աչքը կարօտով հանդերին, լանջերին ձգած՝ փնտռում էր նրան և խնդալով շշնջում. —

— Փառքիդ ու մենձութենիդ մատաղ, Աստօծ ջան, խեղճ մարդս խաղ կանչելով ա գալիս, հալբաթ դալից, աղուէսից բանից կալել ա...

Չատօն, վերջապէս, ձայնը դադարեցնելով և լանջնուկայր դիմաց դուրս եկաւ կնոջ նկատելով, կան գառաւ: Յղի և ծանրացած կիներ նորա ուսի մորթիները նկատելով, ուրախութիւնից թեթեալ նալով կարծես, արշաւեց դէպի նա և ագահութեամբ ուզում էր գըրկել ու համբուրել նրան: Չատօն շտապեց իւր յաջողութիւնն աւետել կնոջը: Գեղջկուհին յափշտակութեամբ սկսեց շօշափել, շոյել մորթիներն ու հիացմունքով բացականչել:

— Վայ քէ, ինչ սիրուն-սիրուն մորթիք են է:

— Էս որ օրհնւած սարիցն ու բարոտ քոլիցն ես կալել, էս որ Աստօծն ա բանդ աջողել...

— Էհէյ, էլ խօսալ մի, որ Աստօծ էսօր համ քեփս ա քեօքացրել, համ ձէնս ա բացել, համ էլ շատ զիւլիւմ դալէք են դալէքս՝ երկինք գետենքը վկայ, Նարգիզ ջան, ամեն մինը տասը կարմիր թուման փող արժի,— պատասխանեց Չատօն և մորթիները ծանր իջեցնելով ուսից, չորսն իմիասին սիւնի ճակատից կախ տուեց խնամքով: Այնուհետեւ էլ երկուսով էին խելակորոյս կերպով նայում մորթիներին, իրենց բաղդ և փառքին և կարծես թէ չէին կշտանում նայելուց ու շոյելուց:

— Ասեցիր որտեղից ես կալել,— կրկին և վերկին հարցնում էր գեղջկուհին:

— Լղոցը գիտէս:

— Վիհ. Լղոցը:

— Հաբա:

— Վե՛հ..., քու ճարը շատ ըլի, այ մարդ.— քացականչեց նա և մի առ ժամանակ, ահաւորուած կարծես, սկսեց մարդու երեսին պէլ պէլ նայել:

— Հը՞, քարձիկդ հու հաւի քարձիկ չգառաւ:

— Տնաշէն հնց չգառնայ. մզեար դու գլխիցըդ ձեռն էիր վերկալել, որ մեն մենակ ու անեարաղ էն արնկեր գող ու գազանի ձորերն ու բներն (որջերն) էիր մտնում:

— Հը՞. հաբա ի՞նչպէս էիր իմանում մարդուդ. հէնց իմանում էիր թէ լըպաստրակի աքացուց վախեցող Կակինի տղէն եմ: Ես տղամարդ եմ, տղամարդ. ինձանում ոչ երկիւղ կայ ոչ ահ: Ես այսուհետեւ լիսամի բունը (որջը) մտնելուց էլ չեմ վախենալու, որ մնաց թէ Լղոցի ձորը,— պարծանքով ու ինքնագովութեամբ լըցուած՝ կնոջ առաջ իւր հեղինակութիւնն աւելի բարձրացնելու համար, մատնացոյց էր լինում նրան անտառի ամենահեռաւոր ու վտանգաւոր, մինչև անգամ ամենամտաշելի ժայռուտներին և գազանաշատ լեռներին ու անդունդներին, որպիսիք Լղոցի ձորերն էին:

—Երբոր թալաւները դիմացը դուրս եկաւ ու տեսայ, որ մէջները որս կայ, էնպէս ուրախացայ, էնպէս վրաթռայ, որ ահն էլ մտիցս ընկաւ, մահն էլ: Էս Ասծու օրինած անասունին էլ քողի պէս ջուխտ-ջուխտ էին թալաւների մէջք թափուել ու գլուխները փետերի արանքներումը ճճեխել...

—Օխու՛յ, Ասծու փառքին մատաղ, բառ հու բաղդներս միշտ կապուած չէր մնալու,— գոհութամբ աւելացրեց կինը և նորից սկսեց շփել մորթիները և երեսը քսել:

Այսպէս, Չատօն վերջապէս հասաւ իւր փափագին: Նա վաղուց էր վճռել, որ եթէ կարողանայ գոնէ մի եզր գնելու գումար գտնել, իսկոյն թողնելու է ուրիշի համար աշխատելն ու չարչարուելը. ուստի շտապեց մոթիներին աղ ու շիբ անել: Դրանից յետոյ, մի կիրակի օր իւր բաղդը շալակած բազար տանելով, չորս հատը քսան և ութ ըռլիով վաճառեց, որից երկու ըռլի ծախսելով կնոջ համար մի դերիացու և մի գլխին գցելու թաշկինակ գնելով, 26 ըռլով վերադարձաւ տուն, մի շաբթից յետոյ աղայի հետ հաշիւը վերջացնելով, հրաժեշտ տուաւ իւր ստրկութեանը. ապա կնոջ հետ միասին ճանապարհ ընկաւ դէպի իւր պապական օդան, որն երկար ժամանակ անտէր և անմարդաբնակ, մնալով աւերակուել՝ տեղ-տեղ հողը թափուել, փարդի-

ները փթել, բաց էր եղել տանիքը և չղջիկներով աւ գորտերով լցուել, իսկ շէմքում արդէն խոտ ու բանջար էր բուսել:

Չատօն օտարութիւնից հին բունը վերադարձած ծիծեռնակի պէս, օդան կարկատելուց ու մաքրելուց յետոյ, շտապեց երեսուն ըռլի պարտք անել մի վաշխառուից և, աղքատակեր տոկոսը վրան գալով, մի տարէն ժամանակի 48 ըռլու բարաթ տալ նրան, յոյս ունենալով, որ կրկին սարած թակարդներով մինչև գարնան բացուելը միքանի դալա ևս կաշնելով, կարող է պարտքը լրացնել և ժամանակին առանց դաւի դառաբայի հատուցանել: Չատօն արդէն 56 ըռլի փող ունէր: Նա այդ գումարով մի լուծ եզր գրեց և ամբողջ ձմեռը իւր հարազատ եղբայրների պէս պահպանեց մինչև գարունը:

Իսկ գարունը մի չտեսնուած և շատ անոյշ գրուն էր նրա համար. բոլորովին նման չէր այն գարուններին, որոնք անցել էին այքան դառնութիւն պատճառելով նրա սրտին: Այս գարունը ճնշուած Չատոյին համարձակութիւն և ստրկացրած, զրկւած գիշատուած, և ոտնակոխ եղած Չատոյին՝ ազատութիւն, կարողութիւն ու անգնահատելի սեփականութիւն, մի լուծ կեանք, մի լուծ եզն կամ երկու հարազատ եղբայր էր տուել, և բացի դրանից, Նարգիզն էլ, հէնց այդ միջոցին մի արու գաւակ էր ծնել: Գիւղը, հան-

դըն ու արօտը, սարն ու քոլը այս գարնանը նը-
րան աւելի անոյշ, աւելի և մինչև անգամ ան-
չափ, անսահման սիրելի էին թւում, քան երբ
և իցէ-իւր ամբողջ կեանքի հազուադէպ ուրախ
վայրկեաններից մէկում:

Աննկարագրելի էր մանաւանդ այն րոպէն, երբ
Չատօն արօրն ու սերմնացուն պատրաստած, խին-
դն երեսին, ժպիտը շրթունքներին և իւր սիրելի
եղբայր եղների ականջը բռնած լծան տակն էր
քաշում, իսկ կինն ամբողջապէս ուրախութիւն
դարձած՝ կարմիր ու սպիտակ թելերից հիւսած
սամոտէններով էր շնորհաւորում մարդուն, և,
մօտենալով լծուող եղներին, անվերջ համբոյր-
ներ էր դրօշմում նրանց երեսին, պնչին ու ծը-
նօթներին, և անմեղ հաւատով դառնալով եր-
կնքին, պաղատում էր Աստուծուն: «Տէր, վեր-
նէին Աստուծ, դո՛ւ զսմաթ անես մեզ, դո՛ւ
կապները պինդ անես, դու աջողաս մեր բանն
այսուհետև, մեղք ենք, խեղճ ու նաշար ենք...»:

Եղները լծելուց և արօրը լծնովը ձգելուց
յետոյ, Չատօն նոյնպէս, աղօթարանին դառնա-
լով, կրկնեց կնոջ խնդրուածքն ու եղները քշեց,
իսկ կինը իրեխան գիրկն առնելով, հետևեց նո-
րան դէպի իրենց սեփական և պապական վա-
րելահողը, որի չորս կողմերում արդէն ծրել ու
վարում էին նրա բաղդաւոր համազօղաջիւղները:

— Բարի լուս, բարի աջողում ձեզ. — Չատօն

աջ ու ձախ ողջոյն տալով ամենին, կարծես ու-
ղում էր նրանց ուշադրութիւնն իւր լծկանների
վրայ դարձնելով, նրանց իրեն և իրան էլ նրանց
ուրախակից անել:

— Բարի լուս, բարի աջողում ձեզ, հարևան-
ներ. — կրկնում էր Չատօն բարձր ձայնով:

— Աստու բարին, Սաշատուր, կապները պինդ
ըլի, Աստուած քեզ զսմաթ անի, ոնց որ քու
սիրտը կուզի:

— Վարըդ շատ ըլի, էհէ Սըշատուր. խեղճ
ես, եթիմութին շատ քաշեցիր, թող հիմի Աստ-
ուած տայ, որ եթէ չոր քարի վրայ էլ սերմը
գցես, կնանչի ու մէկին հարիր, մէկին հազար
ծաղկի ու պտղի:

— Աստուած սիրտդ աւելի ուրախացնի, բանդ
աւելի աջողայ, Սըշատուր, վերջապէս հասար
մուրազիդ. շատ լաւն են եղներդ, դո՛շաղ կաց,
այսուհետև հէնց մի գլուխ քշիր ու վարիր, էլ
վախես ոչ, ով աշխատի, Աստուած էլ նրան կտայ,
չի՛ կորցնիլ...

Այս մտերմական, անմեղ ու անկեղծ բարե-
մաղթութիւններով անչափ ու անսահման կերպով
քաջալերւում էր Չատօն, շնորհակալութիւն յայտ-
նում և «իխտիարաբար» հազալով, յառաջ քշում
եղները, որոնցով կարծես թէ միանգամայն և բո-
լորովին մոռանում էր իւր այնքան տարուայ դա-
ժանելի ծառայութիւնները. կարծես թէ այլևս էլ

նչ դարդ ունէր և ոչ էլ ունեցել էր երբեք. մի խօսքով, այսօրուայ նրա տրամդրութիւնն անվիճելի կերպով գերազանցում էր այն օրուան և ժամերին, այն սեասրտած ու ամպամած տրամադրութեան, որ մօտ անցեալում, այսինքն՝ այնպիսի գարնան օրերում փուշ ու տատաւքով էին լցնում նրա տանջուող սիրտն ու հոգին, երբ ինքը զուրկ, բայց աղայի եղներով, աղայի արօրն ու սերմն նրա կոպիտ և անլուր հայհոյանքներով լի հրամանի ճնշողութեան տակ էր հանդը դուրս տանում, որ—նրա համար աշխատի, ասանջուի ու չարչարուի. առաւօտից մինչև երեկոյ, մինչև մութը նրա համար հող լիզ տայ, նրա համար ջարդուի ու փշրուի անվերջ և անվարձ համարեալ:

Չատօն վերջապէս իւր խամացած ու խոպանացած վարելահողը հասաւ, «հօժ» արաւ, լծկանը կազնեցրեց, արօրը սարքեց ճղմակը տեղը ձգեց, չոքեց, հողի մէջ, մի բուռը հող վեր առաւ երեսը քսեց, պաղատալից աչքերով նայեց դէպի երկինք, աղօթք մը մնջաց և մաճը բռնելով, «Չար, օրինեան է Աստօծ» գոչեց ու հողի երկայնութեամբը ծրել ու վարել սկսեց:

Գ.

Աննաման և սքանչելի էին գարնան խորհրդաւոր և կենսատու տեսարաններն այն անմեղ վայրերում, ուր ամեն մի երևոյթ կարծես առ-

տուածային շունչ, աստուածային անմահութիւն ու մեծութիւնն էր իւր մէջ բովանդակում: Երկինքը յստակ, ինչպէս հայելի, անտառը դուգուած, որպէս փեսայ, դաշտերը նորահարս, հոտաղները, հովիւներն, առուներն ու թռչուններն էլ իբրև մի մեծ հարսանիքի փողհարներ.— բնական և աննկարագրելի քաղցր ներդաշնակութեամբ ձայնակցած իրար, սար, ձոր, բլուր ու հովիտ և լեռան ու այր մի մի նուագարան դարձրած՝ երգում ու վառում էին իրար և դիւթում, կախարդում մարդու հոգին ու միտքը:

Արևը հեռում դէպի երկինք ցցուած բարձունքների վրայ դեռ էլի ամբարուած ձիւները փայլեցնելով ու հետզհետէ ողջունելով նորականաչ անտառներին և լանջերին, ապա իւր ոսկեվառ ճառագայթները սփռելով դաշտ ու հովիտների, առուակների ու լճակների վրայ և իւր անհամար ճաճանչները փշրելով նրանց մէջ, հազար ու մի գոյնով միլիօնաւոր բիւրեղներ էր ձևացրել ամենուրեք, մանաւանդ ցօղաշատ դաշտերում, ուր կարծես թէ մարգարտի փոշիներ լինէին ցանուած: Առուակները դուրս գալով իրենց մայր աւազան կոյս անտառներից, խորհրդաւոր մը մունջներով սահելով դէպի վայր, սիրոյ քաղցր գուրգուրանքով գգուելով իրենց սահանքներին, միախառնուելով իրար, ապա վտակ առ վտակ,—մի տեղ հանդարտ ու խա-

դանդ, միւսում յորդորուելով ու խաղս ելնելով, երրորդում գլգլալով, չորրորդում օձաձև պտոյաներով, ոլոր մոլոր և վերջապէս ապառաժներին հասնելով՝ նախ վշշալով և ապա շառաչելով ու փրփրալով վազում էին յառաջ, ու, որքան հեռանում ու ցածրանում և ցրւում էին տափարակներում ու մարգագետիններում, այնքան աւելի էին խաղում, շողշողում ու փայլփայլում արեգակի անվերջ ու անհամար բլւրեղների հետ:

Բայց, յարութիւն առած բնութեան ծոցում մի՞թէ կարելի է միմիայն մի հրաշալիքով զրաւել ու կախարդւել, այնտեղ ամեն մի շունչ յանկարծ քեզ իւր կողմն է քաշում, ուշք ու միտք տանում և դու զմայլում ես ու աչքդ անդադար ուղում ես մի տեղից դէպի միւսը թոցնել և աւանջդ այս ու այն կողմը դարձնել: Տաւարների բառանչիւնը, հովիւների սրնգի ու պիւռի անոյշ մեղեդիները, մեղունների բղղոցը, արտոյտի դեղձեղումն, խոտերի, թփերի միջով շների առաջ ահաբեկուած ոստիւններով փախչող նապաստակները, ժայռերի վրայ կագաւների անմեղ կղկղդոցն ու կրկնոցները, թփից թուփ, լանջից լանջ, աջ ու ձախ՝ թէնները պտպտուրիկ, երգներն ու ծլւլոցները քացրիկ, կտուցները սիրուն թռչունների պտոյաները, կռուկների բարձր բարձր շարանները, գարնան բացումն ու բուրումն արագ-արագ յայտարարող յօպոպների «յօպյօպ-

ները», գառների և ուլերի մայիւնն ու մկկոցը, պատանի հովիւների անմեղ խաղերն ու վագելը և վերջապէս վարուցանքս անող աշխատաւորների պարզ խօսակցութիւնները անհուն բերկրանք ու ցնծութիւն էին պատճառում մանաւանդ բնութեանը կարօտած մարդուն և կարծել տալիս, թէ հէնց այն է դրախտ կոչուած ալգեստանն ու բուրաստանը, որ երևակայում են հաւատաւորները:

— Օրինեալ է Աստօծ, քիչը, վրա քշիր...

«Չարը խափան, բարին առաջ, ետ արի»:

— Քաշեցէք, արեւներիդ դուրբան. եզներ ջան, քաշեցէք. հա. հօ... հօ, հա... — պաղատում էին հօտաղները:

— Քշիր, ծռիւ մի. տղա, քշիր, դիւղ (ուղիւղ) քշիր...

— Հա, հօ...

— Հօժօ...: Հօշ, Հօշ: Աղա, սև եզանն իշ արա: Կոտրեցիք, խովն ու ձեւիչը կոտրեցիք, հօժօ, իշ, իշ...

Աղա, աօ վիզներդ կոտրուի, իշ արէք, է.— գայրանում էր մաճկալը և կախ ընկնում մաճից:

— Իշ, իշ, վճհօ... — շտապով կանգնեցնում էին հօտաղները:

Եւ, երբ «հօշից» (արգելքից) դուրսնի խովն ազատում էին, մաճկալը նորից վրա էր հարում մաճին ու կրկին անվտանգ փափուկ հողի մէջ խրում խոփը. ապա՝ յանկարծ նշան տալով ամե-

նին, մինմենակ բարձրացնում էր իւր հեղինակաւոր, առաջնորդող և ահարկու ձայնը, որպէս խմբապետ և երգում ու կանչում.

«Ձարն անցաւ, օրինենալ է Աստօծ, հօհօ, հօ, հօ», որին իսկոյն հետևում էր. «Վարենք կանանչի, հօհօ, հօ, վարենք, կանանչի, հօ, հօ», ամբողջ հօտաղների համերգը, որով արդէն ըսկսում էին ևս աւելի դիւթել ու զմայլել լսողին:

Չատօն ևս յետ չէր մնում իւր հարեաններից. նա էլ էր հատ հատ երգում և իւր արիւնքրտինքով ձեռք բերած սիրելի Աբուաշ ու Խընձոր եզներին ուսին և արեին դուրբան լինում. նա էլ էր փափագում, որ վարածն ու ցանածը ծլի, կանանչի, կարկտից, տօթից, մկներից ու մորեխից ազատ կանանչի, միայն նրա վարը— արօրը մի լծնանի էր, հօրիքչիներ չունէր, որ հետները խմբով երգէր, կինն էր նրա միակ ձայնակիցը, այն էլ գիւղական կեանքումն ընդունուած բան չէր, որ քթկալն իջեցնէր, բերանը բաց անէր և համարձակուէր բարձր ձայնով կամ խօսէր և՛ կամ երգէր. այդ որպէս թէ խիստ ամօթ էր...

Միխիթարականը, սակայն, այն էր, որ, ինչպէս զոյգ եզներն, այնպէս էլ երկու ընկերները— մարդ ու կին, կարծես նոյնպէս իրար հետ լծուած՝ ամեն օր դաշտ դուրս եկած աշխատում էին ու օգնում իրար:— Կինն ուղղութիւն տալով

ծրերին ու եզներին, «ետե՛իցս եկէք, աղպէրտինք ջան»-ով խնդրելով՝ երեխան գրկումը, ծիծր բերանին, գնում էր առաջներից, իսկ ամուսինը խփել չդմշելով նրանց, ճիպոտը պտտելով ու աղաչելով, փաղաքշելով նոյնպէս, քշում էր ետևներից:

Եզները գէր, կինն օգնական, նորածին և այն էլ արու զաւակով ուրախացած Չատօն, օրական միքանի անգամ ճաշթող անելով, տանք օրավար էլ կվարէր ու կցանէր, բայց այնքան սերմը չունէր, ուստի երկու օրավարից աւելի չկարողացաւ ցանել: «Է՛հ փառք Իրան, եթէ տայ, երկու օրավարից էլ կտայ»,— գոհութեամբ ասում էր նա:

Մի ամիս դեռ չանցած հողը կանաչեց, կանաչը տափի երեսն առաւ: Չատօն մի կողմից կանաչ արտերովն էր ուրախանում ու յուսահերում, միւս կողմից զոյգ եզների և զաւակի տէր դառնալով: Բայց ինչ ասել աղքատի քոռ բաղդին. հակառակի պէս հէնց այդ տարին չորային արաւ, երկնքից նամ չկաթեց ամենեկին և խեղճ Չատոյի «ամակը ջուրն ընկաւ»: Արտերը ճշմարիտ է սկզբում բարձրացան, բայց հէնց հասկը ծաղկելիս ու հատիկ բռնելիս, տապից, տօթից ու խորշակից խաշուեցին, խշկուեցին և շատ վտիտ ու նուազ պտուղ բռնեցին:

Դորանով էլ չէր յուսահատուիլ մոռացուած

և չարքաշ գիւղացին, եթէ միայն պատուհասներն ու արհաւիրքներն իրար չհետեւէին—եթէ փաստը վնասի յետեւից չհասնէր նրան: Աստուած է թէ՛ «հօտի մէջը վայ մէկի տիրոջը»․ անխրաւ գողերը գիւղի նախրի մէջից աղքատի եղները քշեցին: Խելօք Աբուաշին անդարձ տարան ու մարսեցին, իսկ գիժ Խնձորը պողպատեղով նրանց, վզի թուղ կտրտելով, յետ էր փախել դէպի իւր տիրոջ տունը:

Չատօն կնկանից, կինը Չատոյից աւելի էին սիրում Խնձորին. կարծես թէ ոչ թէ կովից, այլ նրանց մօրից ծնուած և հարազատ եղբայրը լինէր: Կինն արտասուքն այտերին, եղբայրը մեռած քրոջ նման, քօղը երեսին քաշած՝ գողացուած եզան համար լալիս էր անդադար, իսկ Չատօն, թէև ինքն էլ անմխիթար, սակայն տըղամարդի տոկնութեամբ մխիթարում, յուսադրում էր նրան:—

—Ոչինչ, յոյս Աստուած, հալբաթ թէ էլի մի ողորմութեան գուռը բաց կանի մեզ համար. սգալը լաւ բան չի, աղօթք արա, թող գլուխս սաղ մնայ. եղած չ'եղած հաշանս կհաւաքեմ, միջից էնքան խրփուկ կլինի, որ մի առժամանակ բողազներս կպահի, էնքան էլ դարման կը հաւաքուի, որ մեր Խնձորին հերիք կանի: Մեծ դարդներս մեր պարտքն ա, որի տալու ժամանակն էլ հլա հեռու ա, չուել էն վախտը հալբաթ

թէ Աստծով էլի մի քանի դալա կը կաշնեմ ու պարտքս կը տամ, ի՞նչ ես վախենում: Չէորասած ա թէ՛ «յոյսը լաւ բան ա»:

Ասացուածին խորը հաւատալով Չատօն և ամառուայ տապն ու տանջանքները տանելով հանդուժ, հնձած խորշակահար արտերից ընդամենը քսանուհինգ փութ ցորեն հանելով, մնացածը դարման դարձաւ իւր սիրելի եղբայր Խնձորի համար:

Դարմանը չոթալն ածելուց յետոյ, նա իւր նման միայն մի եզնատէր աղքատի հետ ընկերանալով, վարուցանքսն արաւ կրկին, մի քանի քաշան վառելափայտ իջեցրեց անտառից, օդան նորից կարկատեց և բարձրանալով անտառը, էլի նորոգեց իւր յուսալից թակարդները:

Դ.

Աշունն անցաւ շուտով և բարբարոս ձմեռը նորից բռնացաւ, նորից սարսեցրեց աղքատներին: Այս անգամ, սակայն, չքաւոր Չատոյի ցաւը միայն ձմեռուայ խստութիւնը չէր, այլ այն, որ իւր այնքան սիրած, այնքան փափագով հագլիւ ձեռք բերած եղբայրը, իւր միակ յոյս ու ապաւէն Խնձոր եզը ձեռից գնում էր, իսկ անխրաւ կզները կամ դալէքը նորից կածես գետնի խորքերն էին քաշուել, դուրս չէին գալիս. թակարդները մնացել էին դատարկ, որով ան-

հուն յուսահատութիւն էին պատճառել նորան
և վիրաւորել, կարծես մահու չափ:

—Վա՛շ. էլի կապուեց բաղդս,—անտառից
վերադառնալիս ամեն անգամ դառնութեամբ յի-
շում էր նա: Բայց այս դառնութիւնն աւելի
թունաւորւում էր զոռ պարտատիրոջ դժոխային
պահանջով:

«Փողս, փողս, թէ չէ համ եղդ կը խլեմ,
համ ուտելու հացդ ու սոված կը թողամ, ...»:

Եւ, չնայելով Չատոյի ու կնոջ աղաչանք-
ներին, մըմնջալի պաղատանքներին, չնայելով
նրանց անհամարձակ, վախվիւծելով աղային մո-
տենալուն և կնոջ նրա առաջը չոքելուն ու պիղծ-
ձեռները համբուրելուն, այնուամենայնիւ, լըս-
ւում էր նոյն անողորմ և անաբեկող ձայնը:—

«Փողս, փողս»:

—Աղա ջան, աղաչում ենք, երկու շաբաթ
էլ համբերի բալքի մի տեղից ճարենք տանք:

«Անկարելի ա, փողս, էգուց ծէգին հետ
փողս...»:

Զուր չի ասուած թէ՛ «բռնաւորից աղա-
չանքով բան չես շահիլ»: Արդարեւ, ոչ արտա-
սուքի հեղեղները, ոչ պաղատանքներն ու խն-
դիրները, ոչ խոնարհուելն ու առաջը չոքելը ոչ
մի հետեանքի չէին հասցնում. աղայի ասածն ա-
սած էր և նա անողոք էր դրա մէջ. նա ոչ ամաչում
էր ոչ խղճահարւում: Եւ վերջապէս նա Աստու-

ծուց էլ չէր վախենում. և ինչո՞ւ վախենար,
քանի որ հազար, հազար անգամ փորձելով աղ-
քատի աստուծոյ կուրութիւնը, նրա աչքի ա-
ռաջ համարձակ շարունակել էր իւր անզգամու-
թիւններն ու անիրաւութիւնները և միշտ էլ
անպատիժ մնացել:

Այն ոչ մի զիջողութիւն և ոչ մի պայման.
աղան զօրեղ կերպով մատը թափահարելով իւր
ստրուկների վրայ, պահանջում էր իւր փողն,
ու, կրկնակի, եռակի տոկոսը, վաշխը: Չատօն
ու կինը յուսահատ, բեկուած սրտով, ձեռքները
ծոցներումը, աղքատի աստուծուն առելով,
քաշուեցին իրենց նորից աւերուելու վտանգին
սպասող խրճիթը, որի մի անկիւնում իրենք էին
տեղաւորուած, միւսում խնձորն էր կապուած:
Այնտեղ նրանք մնացել էին տրտմած ու քարա-
ցած: Առաջն ածած խոտը խնձորն կերել, նըս-
տել էր և բերանը փրփրացնելով երկար ու քաղ-
ցըր որոճում էր, ապա երբեմն փշշացնում և եր-
բեմն էլ որոճելուց դադարելով, տնքում, ինքն
իրան կողքը լիզ տալիս, ու, կարծես մի ինչոր
բան զգալով, փնշալէն դէպի ինքն արնտէր դար-
ձած տէրերին նայում, նրանց աչքն ու յօնքը
պահում:

Այսպիսի վայրկեաններից մէկում Չատոյի
կինը յանկարծ զգաստանալով քարացած դրու-
թիւնից, աչքերը արցունքներով լցրած մօտեցաւ

Խնձորին, որդու նման գրկեց նրան, մորմոքուելով ու կարօտով պինդ կուլովը փաթաթուեց և խիստ անյագ կերպով ջերմաջերմ համբոյրներ տալով պնչին, այտերին, ճակատին ու աչքերին, լուռ և անվերջ արցունքներ սահեցրեց իւր արցունքից այրուած այտերի վրայից։ Չատօն նոյնպէս լուռ էր ու լցուած, բայց աշխատում էր մասամբ թագցնել իւր արցունքները և կնոջը քաջալերել։

— Լաւ, նարգիզ, երեսայ հօ չէս, ի՞նչ ես լաց լինում։

— Է՛. ի՞նչ անեմ, ի՞նչ սե հողը գլխիս տամ, որ լաց չը լինեմ. էս ա էլի մեր կարողութիւնը. էս էլ էգուց պարտքատէրը գալու ա, որ տանի. կարկուտս նրան տանի, նրա համար եմ բերանիս պատառն էլ յետ քաշել ու սրան ուտացրե՛լ, — արտասուահեղձ հեկեկանքով պատասխանում էր գեղջկուհին և նորից փաթաթուելով, եղջիւրներից բռնած կրկնակի համբոյրներ էր տալիս կենդանուն։

— Դէ լաւ, է, ամօթ ա։ Վահ, դօրթոր երեսայ ա դառնում։

— Ինչի՞. դու չը լսեցիր, ինչ ասեց...։

— Որ լսեցի, ի՞նչ. նրա հէրն էլ անիծած, շատ էլ վախեցնում էր, եղո՛յ. կը թողամ, որ տանի. իմ պարտքը 48 մանէթ ա, եզս հարիւր, ո՞նց կհամարձակուի ո՞նց կը տանի. էն հօ արինս

շաղ կտամ, — ոյժից վեր և ակամայ կեղծ վստահութեամբ կնոջ առաջ պարծենում էր Չատօն։

— Հա, վա՛յ գլխիս. էդ էր պակաս. միթամ թէ աշխարհցս լիացար, որ արինդ էլ շաղ տաս մարդու երեսին նայելով, հեկեկաց կինը։

— Հաբա ի՞նչ ասեմ, որ էսպէս ամաչեցնում ես ինձ. թէ դո՛չաղ ես, լաց լինելուդ տեղաք աղօթիր սաղ մնամ. որ դնամ մի տեղից ճարեմ, բերեմ իրան սեացնեմ։

— Ո՛րտեղից, ո՛ւր ա, որ աչքը բաց անի աստուած...։

Այս դառնութեամբ Նարգիզը մի առ ժամանակ, կարծես Աստուծուց դժգոհ, լացն ու հեկեկանքը զսպելով, արմունկը ծնկանը, թաթը քնիրակին (քունքին) դրած՝ վշտակէզ սրտով ամպամած յոնքերի տակից նայում էր բոցոտուող կրակին, որի բոցերն ու կայծերը նոյնքան անհասկանալի և անխորհուրդ էին նրա համար, որքան և՛ այն, թէ ինչո՞ւ այս անիրաւ աշխարհում մինը պէտքէ առատ ուտէ, խմէ, հագնի, զուգուի, անհոգ՝ ոչ ցանի, ոչ հնձի, թըռչունի պէս կեանք վարի, տանի, տիրի, գերէ, ուրախանայ, բաղդաւոր օրեր տեսնի ու ցնծայ, իսկ միւսը քաղցած, ծարաւի, մերկ, ա՛նը սրտումը, մահը մտքումը սրան նրան գերի դառնայ։ Ինչո՞ւ մինը պէտքէ անչափ ունենայ, իսկ միւսն անհամեմատ ոչինչ չունենայ. ինչո՞ւ մինը պէտքէ

ծառայի, միւսը արիւնայ, հարստանայ, ինչո՞ւ
չպէտքէ արդարութիւն լինի, եթէ կայ Աստուած
և ամենին էլ նա է ստեղծել:

Բայց, իսկապէս Չատոյի դրութիւնն աւելի
դժուար էր. նրա սրտակէզ մտահոգութիւնն ու
մորմոքութիւնն աւելի կարեկցական էր, քան Նար-
զգինը, որովհետեւ վերջինս բացարձակ յայտնում
էր իւր սիրտը լցուած դարձն ու դառնութիւնը,
իսկ Չատոն թագուն, ներսիցն էր այրւում, խո-
րովում, չցանկանալով կնոջը ցոյց տալ իւր թու-
լութիւնը, սա աշխատում էր շատ չկոտորուել
նրա աչքում և կոտրել նրա սիրտը. այլ աշխա-
տում էր տղամարդութիւնը պահել, որքան այդ
հնարաւոր էր մինչև վերջին վայրկեանը: Սա-
կան, այդ կեղծ և ամեղ դրութիւնը իսկոյն
կարգացում էր նրա թախծալից և ակօսուած
դէմքի ու ամպամած յօնքերի վրայ:

Ծովն ընկածի նման, ճշմարիտ է, մեր գեղ-
ջուկ եղբայրն աշխատում էր կեանքի հալածող
ալիքների հետ կռուելով մի կերպ լողալ, գոնէ
մի ցախից բռնել ու ափ դուրս գալ, սակայն
նրա թոյլ նեցուկները խիստ անյոյս էին: Օրի-
նակ՝ նա մի կողմից յուսադրւում էր թէ՛ «էգուց
ոնց որ լինի մի տեղից 48 մանէթ կը ճարեմ ու
եզս կազատեմ», միւս կողմից էլ սարսափում
էր մտածելով թէ՛ «մի գուցէ չըճարեմ ու աչ-
քիս լիւր հանեն՝ եզս քշեն ու տանեն»: Այս

մտքերը հրէշներ էին դարձել և միանգամայն
ահաւորել նրան:

Չատոն նստել էր օջաղից ծռանց, և՛ մերթ
նայում էր իւր սիրելի եղբայր խնձորի փայլուն
աչքերին ու փրփրալից որոճին, մերթ բաղդից
խռոված իւր վշտագէմ Նարզիգին ու յուզւում
և արեկոծւում գաղտնապէս. և՛, հէնց այս գաղտ-
նիքի մէջ էր, որ փշրւում էր ու խորտակւում
նրա անմեղ և անզօր հպարտութիւնը. նա սրտի
այս դառնութեամբն զգում էր, որ ինքը գերի,
ստրուկ էր դառնալու աղային, որի խօսքից, եթէ
մորթուէր էլ, անողոք տանուտէրը, անարդար,
կաշառասէր ու խաթրամոլ դատաւորն անց չի
կենալու, այնպէս որ, եթէ նոյն իսկ ինքը պարտ
էլ չը լինի, բայց աղան, խղճմտանքը ոտի տակ
տուած, ասի թէ պարտ է, նա իւր ծայրը տափակ
մտրակը և կամ տմկած հոնի ճիւղտը իւր
խեղճ գլխի, աչքի ու յօնքի վրայ փթուրփթուր,
կտորկտոր անելով, պէտք է անպատճառ առնի
և տայ ու երեկոյեան գնայ դէզին ոսկին առնի,
կարմիր գինին խմի և առնոտ խորովածն ուտի ու
բեխերը սրելով դուրս գայ սրա նրա վրայ գոռ-
գոռայ, սրան նրան, նոյն իսկ հէնց իւր գուար-
ճութեան համար էլ մտրակի տակ դցի:

Չատոն գարուրանքով տեսնում էր նոյնպէս,
որ իւր հագիւ կարկատած կամ նորոգած ծիծեռ-
նակի բունը, այսինքն՝ իւր հայրական անշուք

և աղքատ խրճիթը նորից ուզում են աւերակ դարձնել և կտրել ու մարել օջաղի նուազ ծուխն էլ, որ հէնց նոր էր ծխել սկսել: Նա սրտի դառնութեամբ յիշում, պատկերացնում էր, այնքան թուքն ու մուրը, այնքան արհամարհանքն ու անպատուութիւնները, որ տուել էին նրան այն տեսակ-տեսակ խանութներն ու աղաները. երբ յիշում էր նոյնպէս, որ նորից պիտի վերադառնան ուրիշի դուռը, ուրիշի դրանն ու ուրիշի հողումն աշխատեն, տանջուեն ու մնացած կեանքներն էլ մաշեն, նրանց դաժան աչքն ու յօնքը պահելով—ահ ու դողով մի կտոր հաց ուտեն, ինքն իրեն մոռանում էր և այնքան խորասուզում թունաւոր մտածմունքների մէջ, որ մարդ նայելով նրա քարացած դրութեանը, երբեմն էլ կարծում էր, թէ արդէն ուշքը կորցրել է:

— Ո՛հ, Աստուծ, ինչո՞ւ ստեղծեցիր ինձ, տանջելու համար, — մրմնջում էր նա:

— Ա՛խ, Աստուծ, Աստուծ, բաղդից զրկող Աստուծ, — մորմոքուելով հառաչում էր կիներ, նորից նայում ինձորին և իւր ճակատը բռնում:

Ահա այս դարդ ու վարամով համակուած, մարդ ու կին ամբողջ գիշերն իրենց եղբայր ինձորին հրաժեշտի համբոյրներ տալով և անքուն ու արտասուներից այրուած աչքերով թէպէտ լուսացրին, սակայն չգիտէին թէ ի՞նչպէս պիտի բաժանուէին նրանից, որովհետեւ բաժա-

նուել ինձորից, այդ նշանակում էր, թէ զրկնե-րից խել նրանց երեխան և աչքների առաջը ջուրը նետել նրան:

Առաւօտը սև լուսացաւ Չատոյի համար: Տանուտէրը, վաշխառուն և սրանց կամակատարները, մինը մտրակն առած, միւսները դազանակները, մազոտ քուրքները հագած, համարձակ աւազակների նման գնում էին դէպի օդան: Այն միջոցին Չատօն, ամենածանր մտածողութեան տակ, դուրս եկաւ նրանց առաջ և վշտից խեղ-տուող ու ընդհատող ձայնով սիրտ արաւ մէկ էլ խնդրել, որ խղճան իրան և միբանի օր ժամանակ տան որ փողը ճարի: Բայց, զո՛ւր դարձեալ: Եզը խիստ դուր էր եկել աղային, նա վաղուց էր ասել թէ՛ «էն եզն ամենեւին աղքատի եզը չի, հարիր մանէթ նաղդ փող արժի, ճանկսեմ գցելու», ու, մերժեց:

Չատոյի յոյսի այն վերջին թելն էլ կտրուեց. այնուհետև աներևակայելի և անսկարագրելի էր նրա վիշտը, որ կարծես թէ սրտի բոլոր արիւնը գլուխն էր խփել: Աւազակային խումբը երբ ներս մտաւ եզը դուրս անելու, Չատօն ու կինը ամբողջապէս արտասուքի հեղեղ դարձած, փաթաթուեցին իրենց եղբորը և համբոյրներով հեղեղեցին նրան ևս: Ապշել ու վշտացել էր նաև կենդանին. կարծես նա էլ էր հասկանում այն չարութիւնը, այն անգթութիւնն ու վտանգը, որ

մօտենում էր իրեն. նա ևս չուած աչքերով և ան-
ռած հայեացքով նայում էր դէպի անծանօթնե-
րը, դէպի իւր տիրէջ թշնամիները, իսկ տէրերը
դեռ փաթաթւում էին նրան. կենդանին մուկ-
գում ու փախուստի էր դիմում և ուզում էր
թողը կտրի, կարծում էր երևի, թէ հանդի ա-
ւագակներն են: Նրանք թողը յետ արին սիւնից
և եզը դուրս քաշեցին օդայից, բայց կենդանին
խրտնեց յանկարծ և թէ տէրերին և թէ յափշ-
տակողներին բաւական տեղ քաշ տուեց դուրսը:
Այստեղ Չատուն համարեա ցնորուելու չափ շփո-
թուած դրութեան մէջ մի քանի վայրկեան,
կնոջ հետ միասին, թէպէտ անորոշ և անհաւա-
սար դիմադրութեան փորձ արին, սակայն մըտ-
րակների և դազանակների հարուածները յետ
մղեցին նրանց և եզը քշեցին, տարան, իսկ Չա-
տուն ու կինը, եղբայրը թաղած եղբօր ու քրոջ
նման կարծես գերեզմանատնից վերադարձան
օդան, ուր ամբողջ օրը դառն հեկեկանքներով
և անվերջ մտածմունքներով անմխիթար սգի
մասնուեցան:

2.

Միւս օրը մառախուղը քաշուելով դաշտե-
րից, գնացել էր հեռու, բարձր սարերի վրայ ամ-
բար-ամբար եղել ու կիտուել: Ձիւնով ծածկուել
էին սար, ձոր, ծառ ու ծմակ, թուփ ու մացառ

և այս վերջիններիցս ամեն մինը մի մի դէզ,
մի մի հսկայ էր դարձել.

Փոթորիկ էր վերկացել...

Եւ, այն ձիւնաբերձ լեռների գաղաթներից,
կիտուած ամպերը հետզհետէ նուազելով, ծխուել
էին սկսել դէպի վեր-վեր. իսկ երկնքում եղած
մութն ու մռայլ ամպերն իրար խառնուած,
խիստ հալածուում ու ալէկոծուում էին, կարծես
Չատոյի սրտի, Չատոյի բաղբի պէս:

Դիզուած ձիւնն ըստ երևոյթին թէ գիւղա-
ցուն և թէ քաղաքացուն առատութեան յոյս էր
ներշնչում, իսկ թէ ազգերի ու ցեղերի, տէրերի
ու հպատակների, լծուածների ու աղատների,
նաւորդների ու ճանապարհորդների, պանդուխտ-
ների ու որբերի, այրիների, աղքատների ու
պարտքատէրերի համար ի՞նչ էին դուշակում
երկնքում յուզուող ու հալածուող ամպերը,
այդ խիստ դժուար էր գուշակել ու մարգա-
րէանալ, որովհետեւ այն անհուն հեռաւորութիւ-
նից ոչ հրացանի ձայնիւն, ոչ թնդանօթի գոռ-
իւն էր լսում և ոչ էլ կայծակների որոտ ու
շանթերի խորովը խօսում: Սակայն, ինչ էլ որ
լինելու էր, կարծես գաղտնապահութեան և խոր-
հրդաւորութեան մէջ էր կատարում այնտեղ,
այն բարձր ու մաքուր և մարդկային գազանու-
թիւնից ազատ աշխարհում:

Այսպէս, Գուգարքի խաղաղութիւնն էլ էր խանգարուել:

Քամին հետզհետէ հերսոտուելով բռնալէ փչում էր, ձիւնը սրբում ձորերն էր թափում, դար ու փոս լցնում և տեղ-տեղ էլ գետինն անողորմաբար գոփում, բերում ու վէրքերի նման բաց անում, — մարդու ջան սառսռեցնում, մոմուռ ձգում, ոտն ու ձեռքը տափից կտրում, ականջները կարմրացնում, պոօշները կապտացնում-կապոյտ լեղակ դարձնում ու մղկետոցը ասման հասցնում:

Սակայն, քամին սոսկալի ծաւալ և ոյժ էր ընդունել հեռում, բարձր սարերի վրայ, անտառների գլխին: Այնտեղ՝ անտառում և լեռների վրայ այլևս ամպ չէր թողել միքանի ժամուայ ընթացքում. այնտեղ գոռում, ոռնում, անեղապէս վրշշում, շառաչում էր ամեն ինչ: Ճոճոցի, տրաքտրաքոցի անեղ ձայնէր էին լսում ու ականջ խլացնում. այնտեղ՝ ցքիւնների ծանրութեան տակ և ամենի փոթորկի կրկնալիք հոսանքների առաջ ճօճում էր քոլը, և, մինը միւսի ետևից հսկայ ծառերը ճգատուում էին և ականջ խլացնող դրդրիւններով ու ճայթոցներով վայր թափուելով, խորատկում և անդունդները հասնելով, խշրւում, փշրւում էին անվերջ: Եւ, երբ մի բոպէ դու շունչդ բեզ քաշած ականջ էիր դնում դէպի այն կողմը, դէպի բնութեան արհաւիրքները,

ինքդ քեզ միանգամայն մոռացած, հէնց իմանում էիր, թէ այն է ամբողջ աշխարհը տեղահան եղած՝ գլորւում է դէպի նեոն ու սանդալամետը:

Ագահ փոթորիկը, որ զայրագին տակն ու վրա էր արել անտառն ու ծմակը, ոչինչ չէր խնայում. անեղ ոռնոցով կոծում, հարուածում էր աջ ու ձախ՝— և՛ բլրին, և՛ բաշին և՛ լեռան կրծքին, և, վիշապի նման աներկիւղ, ամուր և ջիլ ու ամենի կաղնիներն անգամ, իրար վզով փաթաթելով, տակռահեղ, ճղնակոտոր անել էր սպառնում: Նոյն փոթորիկն անարգել, ապա և՛ սաւելի զայրագին, ժժուն ու մրկածուփ արագութեամբ անցնում էր Գագայ դաշտերի և հովիտների վրայով, որոնցից մէկի ականջում, ուր շատ թէ քիչ ձմրան արևի նշոյլ էր ընկնում, որբի նման պատասպարուած կարծես, անհամարձակ դէպի սառցապատ ծմակն էր նայում ^{Պէ}է. գիւղը, որի անբաղդ բնակիչն էր նաև մեշ եղբայր Չատօն:

Այս գիւղի շրջակայքում ձիւնի աւազից նոյնպէս ամպեր էին գոյացել, որոնց ուժգին և պտտուն հոսանքները դաշտերի մէջ ծովի եռման ու ալէկոծութեան կերպարանք էին ստացել հալաշունչ սառանի քամիներից:

Բարկութիւն, իրաւ, բնութեան խորհրդաւոր բարկութիւն: Ամեն տեղ կարծես մահուան

գոյժ էր սփռուում, այնպէս որ, ահաբեկուած էր ամեն ինչ. այսինքն՝ և՛ շնչաւոր, և՛ անշունչ դարերը այն աշխարհի:

Գեղջուկները, գետնի խորքերը քաշուած մըշիւնների պէս, օդաներն էին քաշուել, այնպէս որ, կրակից էլ խիստ այրող ցրտի ու բուքի դաժան երեսից և սաստկութիւնից գիւղամիջերում էլ մարդ, անասուն և գազան չէր երևում: Հպարտ, աղքատի, թոյլի և կամ ակօքի կտրածին քերթող ու մտրակահար անող տանուտէրն անգամ քաջութիւն չունէր դուրսը երկար կանգնելու, չնայելով նոյնիսկ իւր գայլամորթ բրդոդ բուրբին, իսկ հէգ երէցն արդէն քիթ ու պռունկը սառած, ցուրտ ու խոնաւ եկեղեցում ոտները բացըռքաշի անելով, իւր ալէլուն ու տէրողորմիան իրար վզով փաթաթելով, վերջացրել էր վաղուց և դողդողալէ ու ատամները զնգզնգացնելով տուն էր շտապել, ազատուել մի կերպ:

Թռչունները սառել, փետացել, կամ թափուել էին ձիւնի մէջ և կամ հէնց թառ եղած տեղները սառել-չորացել ու կպել էին ձիւղերի վրայից: Շները ծմրում, ոռնում էին տանջուելով դրսում: Բրդոտ ու մեծաքամակ արջն իսկ, խորը շլան էր մտել լեռան սրտում և, իւզալից թաթը վաղուց ընէլը դրել ու մոմոցը կտրել այնտեղ. իսկ Գայլը, հովուին քնահարամ անող կատաղի թշամին, և գեղջուկի համար այս վտանգաւոր

և անյագ գազանը, աչքերը չռած թագնուած որջում, ամբողջ շաբաթ էր համարեա, որ անմեղ գառների արիւնով ժանիքները չէր առնոտել:

Հապա մարդկանցից ով էր խելագարուել և կամ գլխիցը ձեռք վերցրել, որ առանց շատ տաք հագնւստի, առանց ընկերի և յոյս ու հաւարի, այն հուր-հորողմունքին և այն բքաշունչ դժընդակ ժամին, մեն-մենակ տանից չոլ դուրս գնար:

Բայց ի՞նչպէս չը հաւատայինք բաց աչքներին, երբ պատուհանից ուշի ուշով դիտելուց յետոյ, ապշելով ու սարսելով համոզուեցինք, թէ ամենևին ուրուական չէ մեր դէմ հանդիման «չոլ դուրս եկողն», այլ մեր եղբայր Չատօն—մի դժբաղդ մարդ, մի հարստահարուած էակ և վերջապէս մի մոռացուած ընկեր, որ միմիայն իւր մի պատուօտուն, մէջքը հագիւծածկող քիւրքին ապաւինած՝ գիւղից դուրս էր եկել համարձակ և բաւական հեռուում-սառուցների և գամբերի վրայով, փոթորկի ու ձնաւազ հողմերի հետ կռիւսը տալով, գնում էր դէպի վար...

—Չորանանց Չատօն ա..., անիրաւները համ իրան, համ երկուհոգիս կնկանը ծեծեցին, անարգեցին, եզը խլեցին տաւրան, համ էլ ջարմի տակ են գցել, հալբաթ հարկան գեղերեցը փող

վերցնելու ա գնում,—գուշակեց բարեկամս,
որի տանը հիւր էինք իջած ես ու ընկերս:

—Անշուշտ, եթէ այդպէս անողորմ չը լինէր տեղի ունեցած ոճիրն ու անարգանքը, թըշուառ մարդն այս սոսկալի սառնամանքին փոթորիկներէ մէջ չէր ընկնիլ երբէք:

—Այո, կարիքը մարդուն ինչ ասես, անել կը տայ. խեղճ մարդ, տեսէք տեղը որքան է դժուարացել, որ մոռացել է և խրճիթ, և կին և՛ զաւակ և՛ մինչև իսկ իր անձն անգամ:

Նւ, մինչդեռ մենք զարհուրանքով նայելով դէպի ձիւնի աւազով ամպամած և հողմակոծ դաշար, ամիշում, բացականշում էինք այդպէս ու կարեկցում նրան, յանկարծ մի աւելի սրտաճմլիկ տեսարան ևս բացուեց մեր առաջ,—յանկարծ մի յուսահատական, մի քղեկտուր ճիշ աղմկեց մեր սիրտը, ցնցեց մեր հոգին և պաղեցրեց մեր արիւնը:

Չատօն, որ մի վաշխառուից հալածուած միւսի մօտ էր վաղում, իւր կրած հարուածներէ, իւր ցաւի դառնութիւնից մոռացել էր կնոջը յայտնելու իւր չոլ դուրս գնալու նպատակն այն չար ու դաժան ժամին. ուստի կինը երկար կանչելով ետևից և պատասխան չստանալով, կարծել էր, թէ նա ցնորուել է, մանուկն օդայումն անտեր թողած, ոտաբոբիկ, մազերն արձակած և հագի ձորձերը պատռոտելով, «հայ, հարայ, բըռ-

նեցէք, գնաց, կորաւ, բռնի ցէք» աղաղակելով վազում էր յետևից, որ բռնի, խլի, ազատի նրան անողորմ հողմերի ձեռքից, որոնք նոյնպէս տանջում էին մերկ աղբատին, բայց հասնել չէր կարողանում, մանաւանդ որ, յղի էր անբաղդը: Հողմերը հրեղէն էին դարձել կարծես, իսկ Չատօն հալածական: Նա իւր բաղդի անիւը հեծած գնաց, սառցաշունչ հողմերի ու ամպերի մէջ կորաւ, անյայտացաւ անաբեկուած կնոջ աչքերից: Կենդանի յետ կը դառնար արդեօք, թէ մի աեղ, մի որևէ փոսում ձիւնի ու զամբերի տակ սառած ու մեռած կը գտնէին, դա անորոշ էր մեզ համար: Իոկ եղկելի կինը յուսահատ և շընչասպառ յետ դարձաւ հաղիւ, և, բռնով ձիւնը զխին տալով, մի կերպ հասաւ իւր ցուրտ ու խոնաւ, իւր բորանահար ու դժբաղդ օդան, ուր անտէր թողնուած երեխան արդէն ճաքուում էր լացից ու վախից:

է.

Նարգիզն օդան մտնելուց յետոյ էլ դուրս չ'եկաւ այնտեղից: Երեք թէ չորս ժամ չանցած օդայի դռանը մի քանի նոյնպիսի խեղճ կանայք երևացին: Նրանք շտապ շտապ դուրս ու ներս էին անում. մինը մօտակայ մարազից մի կունակ ծղնօտ կամ խոտ ներս տարաւ, երկրորդը մի գիրկ խշուր-փշուր կրակի համար, իսկ երրորդը մի սափոր ջուր: Նարգիզը հիւանդացել էր. ըստ

երևոյթիւն նրա երկունքը բռնել էր, ուստի տատմէր պառաւր ծննդեան համար պատրաստութիւն էր տեսնում: Թշուառ նարգիզն այն քրիստոսամասուր խոտի կամ ծղնօտի վրայ պիտի ծընէր իւր մանուկը: Ծղնօտն իբրեւ անկողին, ձրգեցին խոնաւ պատի տակ, և բերին չոքացրին նրան ու մի պատուոտուն փալաս էլ ծածկեցին վրան: Նրա ճիշը երկունքի սաստկութիւնից երկինք էր հասնում. ամբողջ գիշերը տանջուեց նարգիզը, և, չնայելով ցաւի հետ նրա Աստուծուն ուղղած պաղատանքներին, սուրբ աստուածածնին արած աղօթքներին, չէր ազատւում. շատ դժուարացել էր թէ նրա և՛ թէ տատմօրը դրութիւնը. ճշմարիտ է, վերջինս, իբրեւ կարեկից հարեան, անկեղծութեամբ աշխատում էր օգնել թշուառին, բայց իսկապէս իւր անմեղ տգիտութիւնով և կոպիտ ու վայրենի գործողութիւններով նրան արդէն մահուան դուռն էր հասցնում:

—Ո՛վ Աստուած, ո՛վ Մարիամ աստուածածին, օգնեցէք ինձ, օգնեցէք...— ահաւորուած ու շրփոթուած պաղատում էր աեղը նեղ ու յուսահատ գեղջկուհին:

—Զարմանք: Էստեղ մի հիլլաթ կայ. վաթսուն տարեկան կնիկ եմ ու էսպէս դժարածին ծընընդկան չեմ տեսել,— զարմացմամբ և յուսահատուած նկատում էր տատմէրը:

Տարօրինակ երկունք: Տարօրինակ և կասկածելի էր թւում նաեւ պառաւին. նա արդէն յոգնել և ունեցած բոլոր հնարագիտութիւններն սպառել էր, ուստի, թէև ուշ, բայց և այնպէս հարցրեց նարգիզին:

—Նարգիզ, սրդի, դրուստն ասա, հաշիւդ զիտմա, վաղէդ ան (ժամանակդ է՞), թէ օրապակաս ա:

Պառաւի հարցին իբրեւ պատասխան, երկու մատը ցոյց տուեց, որովհետեւ չխօսքան էր նրանից, այսինքն՝ հին և անմիտ աւանդութեան համաձայն, ամաչում էր նրա, իբրեւ հասակաւորի հետ, Ասծու տուած լեզուովը խօսել:

—Վո՛յ. երկու ամիս էլ կա՛յ. քու խէրդ ու ճարդ շատ ըլի, աղջի. որ էդպէս էր, բա ինչո՞ւ չէիր վախտին ասում, որ դալլաք բերել տանք:

—Օ՛... կմեռնեմ, դալլաք. վա՛նայ...

—Որ վայ ես անում այ խեղճ ու անճար, սրն ա լաւ, անաջալ մեռնիլը՞, թէ դալլաք կանչելը: Թո՛ղ կանչենք, սրդի, թող կանչենք, նա քեզ կ'ազատի, ուստա մարդ ա...

—Օ՛..., վա՛նխում եմ...

—Դէ որ դալլաքից վախենում ես, թող չոբան կանչենք:

—Վա՛յ. կը մեռնեմ. դիմանալ չեմ,— դողդողալով ճշում, սարսափում էր նա թէ մէկից և թէ միւսից և այս բոլորը չխօսքանը յայտնում

էր մի հասակաւոր մի այրիի—իբրեւ թարգմանի բերանով:

Իրաւ, սոսկալի բան. առաջինն իւր դանակով ու ածէլիով, իսկ երկրորդն իւր աւելի կոպիտ ու վայրենի միջոցներով քանի քանիսին զոհ էին տուել զիւղում, ուր ոչ բժշկի հետք էր երևում և ոչ էլ մանկաբարձուի, որոնք գեղջուկին ու գեղջիկուն մոռացած մեր օրերում, իրանց դեռ ազատ քաղաքացիներ են համարում և ռամկական կեանքը տառապէրներին, դալլաքներին ու անասուններ ծնեցնող չոբաններին թողնում:

Ի՞նչ անէր, որ չը սարսափէր խեղճ Նարգիզը—մեր մոռացուած աշխարհում մոռացուած քոյրիկը. նրա բաղդակիցներից ու ընկերուհիներից շատերը, նոյն իսկ իւր աչքի առաջ, նոյն դալլաքների ու չոբանների ձեռքով մէկը միւսի ետեից գերեզմանի ջնեւով, իրանց թշուառ ծնունդներին էլ որբ ու անտէր, անմայր էին թողել՝ իբրեւ աղքատութեան ժառանգներ:

Բայց պառաւն անկեղծ էր. նա շարունակ հաճողում և մինչև իսկ յանդիմանում էր վախկոտ ու անսիրտ ծննդկանին:

—Աղջի, նամուս, դէյրաթ ունեցիր, ամօթա, ինչո՞ւ ա սիրտդ ճաքում դալլաքից, թող կանչենք, վախիլ մի...:

Եւ, մինչդեռ կկանչէին բժշկապետ «չ-ո

բանին», թշուառ ծննդկանը նոր չարիքի կրկնակի երկիւղի ազդեցութեան տակ, ոյժ տուեց ուժգին և վիժեց երեխան այն կոշտ ու փշոտ ծղնօտի վրան:

—Խեղճ ու նաչար և աբաղդ Չատոյի աչքը լոյս.—դժկամակութեամբ և ցաւակցաբար հոգւոց հանելով, ասաց պառաւն, փաթաթեց նորածին աղջկան և սկսեց ծածկել ու պատսպարել անբաղդ Նարգիզին, որ հազիւ ուշքի եկած նուաղած տեղից, սկսել էր սաստիկ դողացնել ցրտից, մանաւանդ որ խիստ քրտնած էր առաջուց: Բայց ինչո՞վ պատսպարէր. անկողին, տեղաշոր կամ դատարկ օդայում: Աստուած անկողին համարէր այն հին քեչան, որ գցեց տակը և այն պատռոտուն կարպետը, որ գցեց վրան՝ վերմակի փոխարէն: Նարգիզը չոր ու լանթ կարպետի տակ այնպէս էր դողդողում ու վրվթացում, որ եղածն էլ վրայիցն ուզում էր փախչել կարծես: Պառաւն օջաղը վառել տուեց իւր օգնական հարկաններին, որքան կարող էր, տաքացնել տուաւ օդան: Օդան տաքացաւ, հիւանդը հանդարտուեց և մի առ ժամանակ խիստ կարօտով քնեց, հանգստացաւ այնքան յոգնածութիւնից, իսկ հիւանդապահ կանայք խղճալով նրան և քունը չխանգարելու համար ցածր ձայնով սկսեցին զրոյց անել տխուր դէպքերի մասին:

—Խեղճ Չատօ, բաջը խի շատ անջ էր, կնիկն

էլ աղջիկ ծնեց. գոնէ տղայ լինէր, որ ուրախանային, առանց էն էլ՝ սգւոր են եղան համար:

— Էհ, ուրախանան, չուրախանան, կարկուտըս սրա գլուխը տանի, ապրելու հօ չի, օրապակաս զադ ա,— անմեղ մանկան երեսը բանալով, նկատում էր տատը:

— Աստուած պակասցնի նրա պէս պարտատիրոջ օրն ու կեանքը, հալբաթ խեղճ կնկայ մէջքին են ծեփել որ սհէ անժամանակ շարտեց երեխան:

— Դուք կնկանը ծեփելն էք ասում, բա մարդուն: Օ՛, ես տեսայ, ամա իմ արնկեր դիւշմանն էլ (իմ թշնամին էլ) ո՛չ տեսայ. խեղճ Չատոյի ջանումն էլ սաղ տեղ չթողին, չիմ ջարդեցին:

— Բա հիմի ո՛ւր ա, ո՛րտեղ ա գնացել էս բուք ու բօրանին:

— Գնացել ա, որ մօտիկ գեղերիցը մէկից պարտք վերցնի ու բերի եզն ազատի:

— Հա՛: Ի՛. էրնակ նրա հաւատին. որ բերի, թուխինի անհոգի ջհուղը նրան եզն ա յետ տալու. էնա տա՛րաւ ինչ տա՛րաւ. մենակ սրանն ա տարել. ո՛ւմը խղճաց, ո՛ւմը յետ տուեց, որ սրանը յետ տայ...

Ը.

Աքաղաղներն արդէն վաղուց կանչել էին և օգայի երգիկից դուրսը լուսապէծին էր տալիս. գիւղի ներքի ձորում շները վրա էին թափուել

մի մարդու, որը ձեռքի գաւազանով հազիւ թէ կարողանում էր իրեն ազատել կատաղի գազաններից: Շներն իրենց սահմանից հալածելով նրան, յետ դարձան: Եկողը դժբաղդ Չատօն էր: Նա իւր սիրելի Խնձոր եղբօրն ազատելու համար երեւի շատ փողատէրերի դուռն էր բաղխել, աղաչել, պաղատել, բայց բոլորիցն էլ մերժուել էր: Ժողովրդի իմաստուն առածի համաձայն «չունը շան ոտը կոխել չէր», այսինքն՝ նրանք, այն քարասիրտները, չէին ուզեցել իրենց նմանի խաթրին դիպչել «մի Չատոյի համար» և խեղճ աղքատի ձեռը ծոցումն էին թողել: Նա գալիս էր խիստ յուսահատ, գլուխը կախ, ջարդուած ու փշրուած քայլերով, սառած ու կապտած շրթունքներով, բերանի գոլորշին բեղերի ու յօնքերի վրայ ցքիռացած և լեզուն կապ: Եւ, երբ այդ դրութեան մէջ եկաւ, ներս մտաւ օգան, տեսաւ հաւաքուած կանացն ու ամուսնունդան, տեսաւ հաւաքուած կանացն ու ամուսնունց պառկած, աւելի ահաբեկուեց, աւելի շփոթուեց նա և շատ աշխատեց, որ խօսայ, հարցնի բանի էութիւնը, բայց չկարողացաւ: Նա համրի նման անորոշ ձայնով միայն կարողանում էր «ան» անել և կղուարած ձեռներով ցոյց տալ, միքանի նշաններ, որոնցից հասկացւում էր, թէ կնոջ առողջութեան մասին է հարց ու փորձ լինում, իսկ վերջինս արթնանալով և նայելով նրա անյոյս դրութեանը, անվերջ յուզմունքով և ամե-

նասրտաշարժ հեկեկանքներով լաց էր լինում իւր արիւնոտ անկողնում:

—Ա՛հ, ա՛հ, ա՛հ»,—նորից ու նորից զղլացնում էր սառած Չատոն և անորոշ շշուռներով խնդրում կարծես, որ կինը լաց չլինի:

—Աղջի, այ որդի, մեղք ա մարդդ. սիրտդ պահի, թող որ տաքանայ, մի քիչ հանգստանայ, բալքի լեզուն բացուի,—խնդրում, յորդորում էին բարի կանայքը:

Նարդիզը հազիւ զսպեց իրեն, որով նա էլ խաղաղուեց փոքր ինչ, բայց ուզում էր թէ ամբողջապէս կրակն ընկնի, այնպէս մըսում էր ու վրթացնում, ատամներն իրար խփում:

—Սաթալձամ ա էս մարդն (թոքերի բորբոքումն ունի), ինչ անենք. ի՞նչ գցենք տակը, ի՞նչ վրան,—օգայի դատարկ քիւնջ ու պուճախին նայելով և ձեռքներն իրար կցելով, կանայք հարցնում էին միմիանց:

Ի՞նչ անէին խեղճ այրիներն, իրանք էլ միևոյն դրութեան մէջ էին—մի մի ձեռք լանթ ու փթուր անկողին ունէին, որոնց մէջ հազիւ իրանց որբերին էին փաթաթել: Վերջապէս մէկը յիշեց, որ իւր օգայում մի աւելորդ կարպետի կտոր կայ, միւսն էլ վազեց բերեց մի չուալ-չուալը տակը, կարպետի ձորձն էլ վրան ձգեցին և Չատոյին օջաղի առաջ, կրակից մօտ պառկեցրին:

Կէս ժամից յետոյ, սոսկալի էր Չատոյի դրութիւնը. տաքութիւնն անշափ էր. նա անշուր պղնձի պէս այրւում էր ու շնչում ամբողջ կրծքով, անհանգիստ լինում սաստիկ և անդադար վրայի կարպետի կտորը դէն շարտում ու տնքում, վռչում, ան-ճիւ քաշում, մարդու երեսի պէլ-պէլ նայում և ապա աչքերը խփում ու մոնչում. երբեմն էլ՝ բազուկներն աջ ու ձախ յետ տանում և վրաբերելով կրծքին զարկում. և, երբեմն էլ՝ վեր թռչելով, աչքերն օձօրքին յառում, յարձակում գործում դէպի վեր, դէպի վար և նորից, հրէշ տեսածի պէս, անուում ու զարգանդով յետ նահանջում և սկսում յետոյ էլ հանգստութեան մէջ գառանցում իւր պարտքի, եզան և պարտատիրոջ մասին միմիայն:

—Շատ թիւնդ սաթալձամ ա, ամա՛ ինչպէս երևում ա, լեզուն կբացուի, չիւնքի համ դելն ա տալիս, համ էլ քրտնում:

—Հա՛, սաթալձամի դեղ ու դարմանը քրտնիւքն ա, թէոր լաւ քրտնի, յոյս կայ որ կապրի,—յուսադրում էր տատմէր պառաւը:

Այս օրհնութեամբ և գթառատ կինը գլխից վերցրել էր իւր միակ ծածկոցը հիւանդի գլուխը կապել և երկու հիւանդների մէջ կարծես թէ բարի հրեշտակ դարձել—կամ մէկին էր ծածկում, կամ միւսին: Պառաւի անձնագոհ ջանքերով և ազնիւ հոգացողութեամբ Չատոն վեր-

Ղապէս այնպէս հեղեղուեց քրտնքի մէջ, որ կարծես թէ ոսկրներէիցն էլ քրտինք դուրս տուեց. միայն, ցաւն այն էր, որ եղկելին հագի շապիկ համարուող պատառոտուն փալասից աւելին չունէր, որ փոխնորդ անէր, ուստի գլխասիրտ պառաւն ստիպուած եղաւ հանել իւր հագի միթանէն և հագցնել նրան, մինչև որ նրա լանթը կը հանէր և մզելով ու կրակի վրայ չորացնելով, կհագցնէր նորից: Պառաւի շնորհիւ և ազատարար քրտնքի միջոցով, Չատոյի բաղդի անիւր մի անգամ էլ շարժուեց և նրան ու իւր նարգիին ազատեց մահից: Խորհրդաւոր էր այս շարժումն անշուշտ, որովհետեւ չէր իմացուում, թէ բնութիւնն ումը խղճաց աւելի. արդեօք երկու վըշտատար լծակիցներին, թէ երկու անմեղ մանուկներին, որոնցից մինն իւր խանձարուրով մարդու հոգուն ու մտքին մինչև Բեթղեհէմի մըսուրներն էր առաջնորդում: Կէս օրին արդէն Չատոն համ աչքը բացեց համ լեզուն և երախտագիտութեամբ լցուած առաջին անգամ այս սրտառուչ խօսքերն արտասանեց, պառաւին դիմելով:

—Նանի ջան, բեր ձեռքերդ համբուրեմ մօրս ձեռքերի պէս, դու ինձ ազատեցիր մահից...

—Փանոբ Ասծու. լիզուդ որ բացուեց, էլ դարդ չունես, Աստուած խղճաց ձեզ,—գոչեց պառաւը:

—Հի. ասում ես դարդ չունիմ. հապա խըն-

ձորս, նանի ջան, որ ձեռիցս գնաց: Ախ, —հառաչեց ու լռեց նա, իսկ արցունքներն սկսեցին մէկ մէկ գլորուել դէպի ցած:

—Ախ... անխ...—լսում էր նաև կնոջ անկողնից, իսկ պառաւն ողորմած, շարուրակում էր մեղմել ու ցրել նրանց հոգեկան վշտերն ևս:

—Յուսահատուիլ միք, որդիք, Աստօծ մեծ ա:

—Ո՛ւր ա, որ մեծ ա, սառած ու փետացած գնացի, որ գեղերիցը միջանի թիւման փող ճարեմ, բերեմ եզս, անխ, աղպէրս ազատեմ, հաբա ինչո՞ւ փողատէրերի սիրտը թրահմը չգցեց, ինչո՞ւ քամակները շուռ տալ տաւեց վրէս ու ինձ էս օրին ու էս հալին հասցրեց,—լռութեան գրգռից նորից բողոքեց Չատոն:

—Ասծու դէմ ճգոհալը լաւ բան չի, որդի. գիտեմ, նեղացած ես, համա էլի հաւատան, էլի յուսան ու կտեսնես, որ նրա ողորմութիւնը կը հասնի ձեզ. առողջացէք, վերկացէք տեղներիցդ, մատաղ ճրագ, պատարագ արէք, բալքի մի մեղք ունէ՞ք, խրատում էր պառաւը և իւր հաւատով և յուսով լցնում հիւանդների սիրտը:

—Լաւ ես ասում, նանի ջան. էն ա շուտով ջրօրհնէք ա լինելու. դէ թող Աստուած աղօթքդ լսի, սաղ սալամաթ վեր կենանք ու քու ասածն անենք. բալքի զօրթ մեր մեղքի համար ենք սհենց տանջւում. կարծես զղջալով պատաս-

խանեցին նրանք և խոստացան լսել պառաւի խորհրդին:

Թ.

Տիւն-դօ, տիւն-դօ տիւն-դօ...

Մա գիւղական զանգակի առաջին հրաւերն էր այն ցուրտ ու բուքին: Այս հրաւերը կարծես ուղղւում էր յուսադրել, մխիթարել նրանց և կամ մի առժամանակ խաբուսիկ հմայքով մոռացնել տալ նրանց սրտերում ամբարուած, ծովացած այնքան դարդերն ու ցաւերը, այնքան սև ու սախտ օրերը:

Անուսում գեղջուկը պիտի մասնակցէր այս մեծ հանդիսին, ոչ թէ տօնի իսկական ոգին և նշանակութիւնն ըմբռնելով, այլ բնազդմամբ, հաւատքով և կամ պապական սովորական, աւանդական կարգով:

Մարդու ոտքն ու ձեռք տափից կտրող ցուրտըն ու բուքը, կենսական այնքան խեղճութիւնն ու պակասութիւնները սակայն, չէին կարողանում արգելք լինել հաւատաւոր գեղջուկների «ժամ» գնալուն, քանի որ նրանք այնպէս էին հաւատացած ու համոզուած, թէ ջրօրհնէքի կամ Քրիստոսի մկրտութեան շնորհիւ, գոնէ միւս տարուանից բացուելու են իրանց բաղդի դռները, քանի որ գեղջուկն այնպէս էր մտածում ու հասկանում, որ եթէ օրհնուած ջրից միքանի կաթիլ տանի իւր դաշտի ու տաշտի—հանդ ու

արօտի վրայ սրահկի, Աստուծու խնամքը կը հասնի, առատութիւն կտայ և իւր դատարկուած մարագը դարմանով, չարդախը խոտով և կամ հորերն ու ամբարները ցորենով կլցուն: Այս յոյսերն ու ակնկալութիւններն էին տհա այն դաժան ժամին դուրս քաշում ամեն մի տանից, ամեն մի խրճից, ամեն չափ ու հասակի գեղջուկներին, որ, չնայելով քրքրուած, խախալ դարձած և հազար ու մի լանթ ու փթուրով կարկատած հագուստներին, այնուամենայնիւ, զանգակի ձայնը լսելուն պէս, իսկոյն խաչակնքում էին երեսներին և շարան շարան—սառուցների վրայով ուղղուում էին դէպի եկեղեցի, ուր յոյսով ու հաւատով պիտի կերակրուէին, ինչպէս իրենց պապն ու տատը....

Եւ այսպէս, նրանցից իւրաքանչիւրը՝ թէ ծեր, թէ պառաւ, թէ հարուստ և թէ աղքատ, մի մի ճուրիկ ձեռներին, բութ ու բօրանի բերանն ընկած, գնում էին մուրազներն առնելու «մուրազ երթան սուրբ կարապետից»

—Տիւն-դօ, տիւն-դօ տիւն-դօ...

Եւ գեռ մեզմ ու խորհրդաւոր ձայնով հընչում, շարունակում էր զանգը, որի եռանդուն ժամհարը գիւղի քաղցած ու խունացած տէրտէրներից մինն էր, որ մեծ ազահութեամբ երկար ժամանակ սպասելով տօնին դալիք գանձանակի միքանի կոպէկներին, շաղախուած մորու-

սը տմբատմբացնելով, շրթունքներին հուպտուած խփում էր ու խփում զանգը, ապա թէ՛ ճպճպան աչքերովն էլ ժամաւորների քայլերը համարում: Թւում էր, թէ որքան զանգի ձայնը խորհրդաւոր ու հաւատաւորող էր գեղջուկների համար, նոյնքան էլ հասկանալի, ախորժելի և բնորոշ էր «երէցի» համար զանգակի տինդօները կարծես մէկիկ մէկիկ թուելիս լինէին տէր հօր իղձերը թէ՛ «այ ժամւորներ» ունէք թէ չունէք, այդ ես չգիտեմ, միայն թէ ժամոցս, աջահամբուրս ու խաչհանէքս բերէք տուէք, էլ ուրիշ ոնչինչ... ինչևիցէ, ժողովուրդը ժամ էր հաւաքւում և մեր երէցը խիստ ուրախ տրամադրութեան մէջ էր, որովհետեւ այդ երջանիկ օրը նրա փորը հացոտ ու իւղոտ պիտի անէր:

Ժամ շտապողներից մինն էլ անյաջողութիւնների և անբաղդութիւնների ձեռքին խաղալիք դարձած մեր եղբայր Չատօն էր. սա իւր և իւր երախտաւոր ազատարար պառաւի հաւատովն ու կարծիքովը կարծես թէ արդէն գտել էր իւր ծռուած բաղդի բանալին, ուստի մտածում էր ու ասում ինքն իրեն:

— Եթէ մի անգամ էլ ես Քրիստոսին քաւոր կաղնեմ ու նրա սուրբ խաչը ջրիցը հանեմ, կապուած բաղդս անպատճառ բաց կլինի:

Եւ այս հաւատով Չատօն ջրօրնքէի օրը, իւր խորհրդակից Նարգզի հետ միասին, մի ա-

ռանձին թեթևութիւն զգալով իւր դարդերին, տարօրինակ հոգացողութեան ու պատրաստութեան մէջ էր ձգել թէ իրան և թէ նրան:

Առաջին զանգահարութեան միջոցին, նա՛ կացինը ձեռքին, յարձակուած դուրսն ընկած փորը հաստ մի կոճղի վրայ, որքան ոյժ ունէր, շտապ-շտապ հարուածելով նրան, կրակի համար ձլանգներ էր ձեղքոտում նրանից, իսկ կինը, չնայելով վրայի ցնցոտիներին, բաց մօխն ու անխրաւ ցրտին, մարդու ձեղքոտած փայտերը ձիւնի միջից ժողովելով գիրկը, ներս էր կրում ու օջաղի կրակը վառում, թեժացնում, ինչպէս այդ երևում էր նրանց ծխնելոյզից բլբլալէ դուրս ելնող ծխից, որն այդ օրն ամենևին աղքատ Չատոյի ծխին չէր նմանում. թւում էր թէ Չատօն ու կինն այդ օրը մի յանդուգն քայլ են արել. և իմացուեց, որ նրանք, չնայելով իրենց արդէն ունեցած պարտքերին, որ ամեն վայրկեան հրէշի պէս կրծում էր նրանց սիրտն ու հոգին, վճռել են մի ուրախութիւն անել իրենց տխուր, դատարկ ու պատուահաս յարկի տակ: Նրանք կարծես թէ մոռացել էլ էին Խնձոտին, որ դեռ էլի բառանչում էր ու վայ տէր կանչում... այն ժամին:

Երկրորդ զանգահարութեան միջոցին Չատօն անհամբեր կացինը խփեց, կոճղի մէջ պինդ տնկեց, վերջին ձլանգներն էլ ինքը գիրկն առ-

նելով, արագութեամբ մտաւ տուն—իւր օդան
և հագի պատռոտուն կարճ քուրքի վրայից հագ-
նելով նաև կարկատած չուխան, որպէս «ազիզ
օրուայ հագուստ», դուրս եկաւ շէմքից և քայ-
լերն ուղղելով դէպի եկեղեցին, յետ նայեց նո-
րից ու կնոջը «հալհալ արեց», այսինքն հաստատ
պահ տուեց, որ պատրաստ կենայ...

—Նարգիզ ջան, ես էսա գնում եմ, ամա
դու աչքերդ խուփ չանես. մինը տանը, մինն էլ
ժամի ճամփին պահես ու իմանաս, որ հազարից
մի անգամ մեր տունն էրէց, տիրացու ու մար-
դիկ են մտնելու...

—Գնա, գնա. արխէին գնա, ոնցոր ասում
ես, էնպէս էլ կանես:

—Նարգիզ, ողորմի հօրդ, չայն ու կերակուրը
չսառցնես, կրկին ու կրկին պատուիրեց Չատօն
և յոյս ու հաւատը հայոց մեռօնի, պէս երեսիցը
կաթկաթելէն դէպի «ժամ» գնաց, որ իբր թէ
տէրտէրներից սփոփանք, մխիթարանք և քաջա-
լերութիւն գտնի...

—Յառաջ բարի, ուր, Չատօ աղբեր. ժամ,
թէ ուր,—պատահելով նրան, հարցրեց նոյնպէս
«ժամ» գնացող հարեաններից մինը:

—Ժամ, հրաման քեզ. ես բաղդ, տեսնենք.
էսօր խաչը ջրիցը ես պիտի հանեմ:

—Դու:

—Հրաման քեզ:

—Չէն թողնիլ:

—Ո՞վ չի թողնիլ. տէրտէրների ձեռքին չի.
նրանք ինձ խօսք են տուել:

—Դրուստ ա, տէրտէրների ձեռքին ա, հա-
մա պէտք ա իմանաս, որ տէրտէրի հոգին էլ
հարուստների ձեռքին ա:

—Չէ, ես պիտի հանեմ, ես խաչը ջրից հա-
նելու համար պարտքի տակ եմ ընկել:

—Աստուած անի, որ դու հանես, միայն թէ
զուր ես պարտք արել, պարտքով հանած խաչը
զօրութիւն չի ունենալ: Ո՞ւմնից ես պարտք արել:

—Խեղճ թո՛ղ:

—Օհօ, խե՛ ու թօջա, ինչ լաւ են իրար
գտնիլ. ամա անիրաւը բօլ շահ առած կլնի քե-
զանից:

—Չէ, էլի սա իսափով (խղճմտանքով) ժաժ
եկաւ, շահը շատ չգրեց:

—Ինչքան վերցրիր ու ինչքան գրեց:

—Իրեք մանէթ վերցրի. հինգ ամիս ժամա-
նակ դրեց. ամառս երկու օր հունձ պտի անեմ,
ժամանակը լրանալու օրն էլ, շահը հետը, հինգ
մանէթ փող պիտի ես տամ, երկու էլ լաւ որց-
կաճաս:

—Պահ. քու տունը չքանուի, ա Չատ. էնա
կարճ ասա մանէթին երկու մանէթ շահ ա գը-
րել, էլի:

—Էհ, հաբա Դնց անէի, ճարուում չէր:

—Ճարուում չէր, հանիւ չէիւ, դուր ինչո՞ւ էիւ պարտքակոխ լինում:

—Այ տղայ, շշկուած մարդին էլ կասեն թէ խի՞ ես տհէ արել, դէնա արե՞լ եմ, էլի:

—Լա՛ւ. ասենք թէ արել ես ու անպատճառ ուզում ես խաչը ջրիցը հանել, եանի քիչ պարտք կանէիր, էլի:

—Քչով բանը դըրստւում է՞ր, մի մանէթի չայ ու շաքար, դէս դէն եմ առել, երկուսն էլ էս ա, որ խաչհանէքի եմ տանում:

—Երկուսն ի՞նչ խաքար ա, տաս շահին հերիք չէ՞ր:

—Ըրիցին առաջուց միւննաթ արի:

—Ետո՞յ:

—Չելաւ:

—Ի՞նչ ասեց որ:

—Ասեց «հազարէց միհետ դատիկ, էն էլ նաւակատի՛կ»:

—Է՛հ. դո՛ւ գիտես..., դժկամակութեամբ ասաց նրա խօսակիցը, որ փոքր ինչ կարգացած մարդ էր, և սորանով էլ ընդհատուեց նրանց խօսակցութիւնը, որովհետեւ արդէն մօտեցել էին եկեղեցու շէմքին, ուր վեր առնելով դլխարկները, երկիւղածութեամբ մերձենալով դրանք, միքանի ջերմ համբոյրներ դրօշմելով որմերին, ներս մտան մրմնջալով:

Արդարեւ, խեղճ Նարգիզն «աչքի մինը հա-

զար էր շինել»—նա անհանգիստ եղած ու անդադար դուս ու տուն էր անում. այսինքն՝ բոբիկ ոտքերով մի առժամանակ ձիւնի մէջ կանգնում, նայում, ծկրակում էր «ժամի» ճամբին, դողդողում, սառուսուռ զգում: սրսրթալէ ներս գնում, ոտքերը տաքացնում կրակի վրայ, նորից դուրս գալիս և այսպէս անվերջ շարունակում լի հաւատով սպասելով, թէ այնէ որտեղ ո՞ր է, Չատօն մեռօնաթաթախ խաչը ձեռին «էրէցնե-րին ու տիրացուներին» բերելու է, որ իրանց բաղդի չար ոգիներին տանից քշեն, հալածեն...

Բայց, որքան եղաւ գեղջկուհու զարմանքը, ինչպէս փշրուեց նրա յոյսը, երբ, երկու ժամուայ չափ դուրս ու ներս անելուց յետոյ, տեսաւ, որ Չատօն գալիս է ձեռնունայն, առանց խաչի, առանց տէրտէրի ու խալիփի, և վերջապէս, առանց յոյս ու հաւատի, շփոթուած ու վրդովուած, անիծելով և հայհոյելով:

—Ա՛խ: Երանի թէ թուրք լինէի, երանի թէ ջհուդ ու նասրանի ծնուէի..., — աղաղակում էր Չատօն և սառուցները կոխ տալով գալիս էր դէպի վեր այնպէս արագ, որ կանգնեցնել անկարելի էր, այնպէս հերսոտած, որ հետը խօսել չէր լինում. նա բարեպաշտութիւնը մի կողմը թողած, ինքնամոռացման մէջ ընկած, այնպիսի անէծքներ ու հայհոյանքներ էր հնարում, որ

Թերևս իւր կեանքումը լսած էլ չէր նոյն իսկ ամենափուշ և վայրենի մարդուց...

— Զէ, չէ. ես թուրք եմ դառնալու, ես այսուհետեւ էլ Ասծուն հաւատալու չեմ. էլ ասելու չեմ թէ ես Քրիստոս կայ, ես պատարագ, ես մեռօն, ես խաչ, ես թէ չէ հոգի ու հաւատ. որտեղ նստեմ, ասելու եմ՝ չիմ սնւտ են: Սըհէ բան կլի. դրանք էրէցնի ե՞ն, դրանք Քրիստոսի փոխանորդ ե՞ն, հէ՞. չէ, չէ, ո՛չ հաւատում, ո՛չ. դրանք դժոխքի սատանաներ են, դրանք աչքակապներ են, դրանք հարուստների զուլ են, դրանք, դրանք..., — կարկտի պէս վրա էր տալիս նա և հետզհետէ կրակի պէս վառւում, բորբոքւում:

— Ա՛. Չատ, ա՛ Չատ... Խշատո՞ւր, էհէ՛ Խշատո՞ւր, ադա մանրմ չե՞ս...

Ա՛ջ ու ձախից ձայն էին տալիս նրա յետեից, որ մի բան իմանան, մի բան հասկանան անակնկալ դէպքից, բայց ո՞ւմնից: Չատօն այնպէս էր կրակուել, այնպէս վիճաւորուել, որ նոյն իսկ եթէ ամպ էլ տրաքէր նրա ականջին, էլի չէր լսիլ բոլորովին: Նա հայհոյանքի պաշարը դեռ չսպառած վերջապէս ծածկուեց իւր օգայի սրահի տակ և կարծւում էր, թէ դրանով էլ պիտի վերջանար կոմկոնիան: Բայց ահա նա մի պղինձ դուրս բերելով այնտեղից և հարեանի շներին ձայն տալով շփոցով, միջի կերակուրը

շուռ տուեց նրանց առաջ, պղինձը մի կողմը գլորեց, ներս մտաւ նորից, մի չայդան և երկու շիշ էլ դուրս բերեց, իրրացով տուեց, խփեց, փշրեց, գինին ու արաղն էլ դեն ածեց. և, դրանով միայն կարծես էրուած սիրտը հովացնելով, ներս մտաւ ու էլ դուրս չեկաւ:

Շները վրա թափուած լափում ու լզում էին թափուած կերակուրը, իսկ հանդիսատես գիւղացիները անվերջ ծիծաղում էին այդ արարմունքի վրայ:

Չանգի ու երգի ձայնն արդէն դադարել էր եկեղեցում և բոլոր ժամաւորները ձուլիկները օրհնած ջրով լցրած, դուրս գալով այնտեղից, մէկ մէկ ցրւում էին գիւղամիջերում: Դուրս էին եկել քահանաներն ու տիրացուներն ևս, և մի լիքը լիքը մարդու հետ շարժուել դէպի մի եւրոպականացրած շինութիւն, որ կառուցուած էր մի ընդարձակ այգու մէջ և որը գտնւում էր գիւղից դուրս վարելահողերին կից: Շինուածութիւնը պատկանում էր Թուխինանց հարուստ Թորոսին: Այս Թորոսի ծխնելոյզից ծուխն ամբար-ամբար էր դուրս թափւում և խորովածի ախորժիկի խնջմնջահոտը շուրջը տարածելով, կարծես թէ գիւղական բոլոր պնակալէզներին դէպի ինքը հրաւիրում, իսկ Չատոյի ծուխն ընդհակառակն, նուազում էր ու նուազում հետզհետէ:

Այս միջոցին Չատոյի անակնկալով հետա-
քըրքըրուող գիւղացիները, նրա տանից ներքե,
կանգնեցրել էին եկեղեցուց տուն վերադարձող
այն գիւղացուն, որ պատարագից առաջ Չատոյի
հետ խօսակցելով «Ժամ» էր գնացել և հարց-
նում էին.

— Խնամ Զան, Խնամ Զան. օղորմի հօրդ,
մի ասա տեսնենք Չատոյին էն ինչ գիւլլա դի-
պաւ, որ նիէ կրակուած ու կծըկոթած գնաց
կօկալը (օդան) պրծաւ, ետոյ էլ, էսթաւուր սո-
վի տարին, էփած կերակուրն ու հացը դուրս
բերեց նհախ տեղից ու շների առաջը պրանեց...

— Եանի ասիլու մի, որ ասեմ:

— Հա, հա. միւննաթ ենք անում, որ ա-
սես, թէ ով էր նիէ էրել խորովել էն խեղճ ու
նաչար քեասիբին:

— Ասում էք ով:

— Հրաման քեզ:

— Մեր ջարդուած էրէցնին, ով:

— Էրէցնին. ոնց:

— Ո՞նց, նիէնց որ, խեղճ քեասիբին առա-
ջուց խելքից հանել են, թէ անաջողութիւնդ
խաչիցն ա, մինչև որ խաչին պատիւ չտաս,
խչըհանէքով ու խչըհամբուրով ջրիցը չհանես,
ծռուած բաղդդ չի դդուիլ. նա էլ գնացել էր
մէկն էրկսով պարտք արել, փող վերցրել, ա-
րաղ, բրինձ, զատ առել, ու, երկու մանէթ էլ

բռնումը հուպ տուած եկել ժամ, որ Քրիստո-
սին քաւոր կաղնի, չեղաւ, էլի:

— Եանի ոնց չեղաւ:

— Է՛հ. բանը գլխիցը պտես ասիլ որ բան
դուրս դայ, է: Ժամից աղաք ես ու Չատօն
խօսելով գնացինք ժամ. ես իմ տեղը կաղնեցի,
նա խալխի միջով ճղոն-ճղոն անելով առաջ ան-
ցաւ, գնաց ջրօրհնէքի պղնձի առաջը կաղնեց ու
խիմի աղատով սկսեց աղօթք անել, ծռնդը դնել,
երեսը տափերը քսել, ձեռները վերե բացրացնել,
մի խօսքով՝ չտեսնուած հրեշտակ դառնալ, մինչև
որ մեռօնը ջուրը թափելու ու խաչը ջրիցը հա-
նելու վախտն եկաւ: Մեր խալխն էլ գլխի
ընկնելով, որ խաչը Չատօն պտի հանի, սկսե-
ցին լաղ անել—ծիծաղել: Մինն ասում էր՝
«Ինչի՞ իրան հալօքը չի կենում», մինը թէ՛
«Ինչի՞ իրան եօրդաննուգէօրա չի ոտը մեկ-
նում», միւսը թէ. «ախր խաչքաւորութիւնն
ինչ քեասիբի խարջ ա, ինչի՞ իրա չափը չի՞
ճնանչում, ինչի՞ ա գնացել մեծամեծների տեղը
կաղնել». էսպէս հազար ու մի փլան ու բեհման:

— Վերջը, վերջը:

— Շատ խայտառակ բան:

— Ի՞նչպէս:

— Տէր հայրերը երկու կողմից էլ ուզում
էին շահուել, ամա չեղաւ:

— Ո՞նց թէ երկու կողմից...

—Նհէնց որ, երբ խաչը հանելու վախտն եկաւ, Չատօն միամիտ առաջ մանչեց, իրենին խաչ հանեց, ձեռը մեկնեց, որ հանի, տէրերից մինը մեկնած ձեռը ետ քաշել տուեց ու ասաց. «Ես առաջ, թող առաջ աղէն հանի, ետոյ դու»:

—Վահ. քանի՞ խաչ էր ուր. ետոյ:

—Կասեմ, համբերի. ետոյ թուխնի թոռը՝ մեծ թափանը ցցած, բլի ուսի պէս վիզն ուռցրած, հպարտ հպարտ հանեց երեք մանէթն. ըրիցի բուռը կոխեց ու Քրիստոսի խաչը նա հանեց ջրից:

—Է, բա որ նա հանեց ջրից, էլ ի՞նչ մնաց, որ Չատօն էլ հանէր:

—Քար ու քացախ նրանց ջանին ու արեւին. ձեռաց վազ տուին, չը գիտեմ որտեանց որդի, մի ընշոտ էրկաթի կտոր էլ բերին պղինձը կոխեցին թէ՛ «էս էլ դո՛ւ հանիր»:

—Վահ, վահ...

—Հաբա. խեղճ քեասիբին էնպէս սաղ սաղ սպանեցին, ամօթու չորացրին էնքան ժամաւորների և դոստ ու դիւշմանի միջին, նրա հաւատի հետ խաղացին: Խեղճը մին կարմրեց, մին սփարթնեց, մին դեղնեց ու մոլորուեց, մէկ էլ կեծակի տուածի պէս վառուեց ու հայհոյելով դուս թռաւ ժամից:

—Տեսանք, մնացածն էլ հարկաւոր չի աւել. տեսանք, թէ մեր հոգևոր հայրերը քեասի-

բի սիրտն ինչպէս էին կրակել ու դարդերը նորոգել. —վրէժխնդրութեամբ լցուելով ասացին լսողներն ու բաժանուեցին պատմողից, իսկ այդ միջոցին Չատոյի հաւատը շահագործող սուրբ հայրերը, նրա անմեղ զգացմունքների հետ խաղացողները, նրա բաղդի անիւը քարին տալով, իրենց ուխտապահ քոռ ու քաշալ տիրացուներով հարուստ խաչքաւորին փքեցրած՝ շարականներով, առօք փառօք առաջնորդում էին դէպի նրա այգու ընդարձակ ցանկապատով շրջապատուած երկյարկանի տունը:

ԺԱ.

Չար աստղի տակ ծնուած Չատօն ու Նարգիզը, Խնձորի դարդով սրտները դամդուած, մարդկանց վարմունքներով յոյս ու հաւատից զրկուած և իրենց խաբուսիկ բաղդի անիւը հեծած, մի ձմեռ էլ անցնելով, կամաց կամաց մտան 1895 թուի դարունը:

Այս դարնան մի շնչասուն առաւօտ, ծիրանիների ու դեղձենիների ծաղկով փթթելու ժամանակ, երբ այգիների ու հանդի ամեն մի թփի տակից կապոյտ մանուշակն ու խնձաղին (ձնծաղիկն) աւետաբեր նորահարսների նման քնքոյշ գլուխները նազով բարձրացրած, հեզիկ հեզիկ աչիկներով ողջունում էին իրար ու շոյշոյում, գրաւում և սքանչացնում նայողին. երբ լանջերում ու մարգագետիններում կանաչների

մէջ գառնիկներն ու ուրիկները մայրում, մկը-
կում էին իրանց մօր սիրով ու ցատկոտում
անվերջ. երբ մեղունները փաթաթուելով անու-
շաբոյր ծաղիկներին, դեղին փռշին ոտիկներին
թռչում էին դէպի փեթակ և կրկին վերադառ-
նում ծաղկի, այդ նոյն ժամին բոլոր գեղջուկ-
ներն էլ, ձմրան վերջում գետնի խորքերից
թերթաթ եղած մըջիւնների պէս, աշխատանքի
էին շտապում աջ ու ձախ:

Պապն ու ամին տրիպն ատամները արանքն առած, և կամ գօտինները խրած, ակն ջուր ընկած վազներին սուր հատիչներով վէրքեր հասցնելով, և վէրքերից արցունքի նման կաթիլներ վազցնելով, այգիներում մատն էին հատում ու ցցած ձողիկներից տրիպով կապկապում. իսկ նրանց սիրասուն թոռնիկները շուրջները թռչկոտալէն ծալամ ժողովում: Աշխատանքի հասած երիտասարդներն էլ զանազան գործիքներով հանդերը քաշուած, ումանք հօրիքները կռուունկների շարքերի պէս գոլթանների ու արօրների առաջները ձգած, վարում, ցէլում ու ծրում էին կուման կուման, ումանք վարածնելում ազոաւներին ու այլ սերմնագող թռչուններին քարեր նետելով, սերմ էին ձգում փեշ առ փեշ. ումանք էլ՝ շաղի պէս քրտունքն երեսներին պրպտալով ցաքուտներում, չափարների համար փշէ քաշաններ էին պատրաստում: Վառ

աշխատանքի այն ոսկի ժամերին սակայն, երբ գեւղի ճնճղուկներն ու հանդի ծտերն անդամ խոտն ու ծեղը կտուցներին ծծւալէ բուն էին հիւսում, պարապ էին մնացել միայն տանուէրն ու տէրտէրը, որոնք գեւղամիջում, խարխուլ եկեղեցու ստուերում, անհոգ, զով զով և անդադդ գրոյց էին անում ու անհամ անհամ քրքրում ու քռքռում:

Այն միջոցին այն երկյարկանի տան և ընդաձակ այգու ցանկապատից դուրս մշակները մի շարք էլ երևաց։ Հէնց առաջին հայեացքից նոյն իսկ անծանօթ մարդն էլ կը գուշակէր, որ այգին մի հարստի կամ հարստահարողի այգի է։ Տան և այգու տէր, երբեմն չարչի, երբեմն դուքանչի և վերջն էլ կապալառու թուխնանց թորոսը հարստութեան շնորհիւ քաղաքների և քաղաքացոց հետ շփուելով, իր գիւղական կամ պապական տարազը եւրոպականի փոխած, բայց բռի և անտաշ գիւղացիներից մինն էր։ Արխալուղի վրայ սիւրտուկ հագած այդ ցուցամուլ գիւղական տիպը, բեխերը իւղած, տաճկական ֆէսը թեքը դրած, տէրողորմէն ձեռին, խիստ փքուն ու հպարտ հպարտ անց ու դարձ էր անուամ մշակների առաջ և դաժան-դաժան աչքերով գրողի նման հսկելով նրանց, անհանգիստ և անողորմ կերպով բանացնում էր նրանց։

այնպէս որ, դժուար թէ կարողանային նրանք քիթները սրբել:

Բանւորները բոլորն էլ այն աղքատ ու անճար գեղջուկներն էին, որոնք ձեռքները պակաս ժամանակ թուխնանց թորոսի խանութից մի քանի արշին չիթ ու կտոր էին վերցրել ապառիկ հաշուով և այսօր ոչ թէ այն ապառիկ, այլ տոկոսի հաշուումն էին բանում նրա համար: Մշակները շարուած էին բաղդը կապուած Չատոյի վարելահողում և այս հողի մէջ՝ աղայի այգու երկարութեամբ փոսեր էին փորւում:

Չատոյի հողն անիրաւացի կերպով պիտի գաւթէր թորոսը և իր այգին էլի ընդարձակէր: Չատօն մի ժամից աւելի անհամարձակ պտըտւում էր նրա շուրջը և աղաչում.

— Աղա ջան, մեղք եմ, եղս հօ տարար. արի մրուաթ արա, հողս գաւթիլ մի, սրանով եմ երեխէքս պահելու...

Բայց աղան ոչ միայն չէր խղճում նրան ու չէր ամաչում, այլ ամենեւին չէր էլ ուզում երեսին նայել. թիկունքը շրջելով վրան, բամակով էր պատասխանում նրան և այն էլ՝ մոլեգնելով և նոր ու խայտառակ սպառնալիքներով զարհուրանքներով ահաբեկելով նրան:

— Կորիւր, ըռագ եղիւր գլխիցս. շան պէս քիչ մոռնայ, թէ չէ մշակներին կհրամայեմ, որ փոսերը հողիդ կիսոյն անցկացնեն...

— Աղա, մեղք են մանուկներս, դու ու քո Աստօծը, ինձ մի գրկիլ մի կտոր հողից:

— Հը՛մ, հարամադաւ սարսաղ. մեղք են, տար ջուրն ածա. օհօ, հօ, հօ, թէ որ քո մանուկները մեծացան, աշխարհն ափաթ են անելու, էլի...

— Աղա, թէ ուզում ես, ինձ ջուրը գցիւր, երեխանցս պէտքա խնայես...

— Կորիւր, լիւրբ:

— Ասծու սէրն, աղա. միւսնաթ եմ անում, որ բանս դիւանի չգցես...

— Ինչպէ՛ս, ինչպէ՛ս, ի՞նչ ես հաշում. դիւանի. հահ, հահ հահ. թէ Աստօծ կը սիրես, դիւանի անումը տալ մի, թէ չէ լեղիս թամամ կպատուուի ու կը մնամ անձար:

Կուշտ կուշտ ծիծաղելով ու բեղերը սղալելով հեգնում էր թորոս աղան և դառնալով մշակներին ասում. «Փորեցէք, անգաջ միք դնիլ, աւելի յէտ փորեցէք. սրա հէրն անիծած. ես էլի խնայելու էի, երբ որ իրան ոնչինչ տեսէի ինձ դիւանով ա վախեցնում, յէտ փորեցէք. թող գնա տեսնեմ էն ո՞ր դիւանն ա սրացէք. թող գնա տեսնեմ էն ո՞ր դիւանն ա սրացէք. մտիկ անելու», ապա Չատոյին դառնալով և ձեռքով իր զրպանին խփելով, աւելացնում էր:

— Է՛յ. դիւանն էս ա, ա՛յ, էս...

— Աղա, վերջին անգամ էլի եմ աղաչում, մի անիլ, օջաղս արին մի կապիլ. առաջինը ես քեզ միւսնաթ եմ անում, ետոյ, թէ կուզ է մեռ-

հեմ էլ, թողալու չեմ, որ դու, քո բաղը մեծացնելու համար, իմ տափը զաւթես. էս էլ եզս չի, որ շահը շահի վրայ եկար ու խլեցիր և աչքներդ պէժ ու կրակ թափելով քշեցիր, տարար. բաւական էր, հերիք էր...

— Հը՛, հը՛. ըռադ ըլիւր, կորիւր, թէ չէ էս փոսերից մինի մէջ վրագլխիդ սաղ սաղ թաղիլ կտամ,—ասում էր աղան ու աչքերն աջ և ձախ շուռ ու մուռ տալով, խէթմեթատում, իսկ Չատօն շարունակ կրկնում էր նոյնը թէ՛ «թողալու չեմ, որ քո բաղը մեծացնելու համար իմ տափը զոռգանգոռ խլես ու իմ երեսէքը սոված թողաս»:

Այս հետզհետէ համարձակութիւն ստացող կրկնողութիւններին աղան այլևս չը համբերեց և մի ուժգին ապտակ զարկելով երեսին, դուրս քշեց նրան իւր սեփական հողից:

Չատօն ապտակն ստանալով, առաջին անգամ ուժերը ժողովեց, որ ինքն էլ խփի, պատասխանը տայ, բայց տատանուելով թողեց այդ համարձակութիւնը, կոտրուեց և յուսահատուած, ձեռնուռնայն ու փշրուած սրտով երեսը դարձրեց դէպի գիւղամէջ, դէպի Աստուծոյ դատարանի, արդարութեան տաճարի դուռը, որի պատերի սառն ստուերում ընկերակցաբար իրենց զրոյցներն ու հանաքները դռն

շարունակում էին պորտաբոյծ տգէտ տէրաէրն ու տանուտէրը:

— Է՞... որ գնում եմ, դիւան կա՛յ,—համ գնում էր համ ինքն իրեն բացականչում Չատօն:

Այս թունալից և լիովին յուսատութիւն ու լքնութիւն պարունակող խօսքերով բացականչելով Չատօն, յանկարծ կանգ առաւ կէս ճանապարհին և փոքր ինչ մտածելով, կարծես ուզում էր յետ դառնալ՝ կամ վրէժ առնել թուխինի տղից, և կամ մեռնել իր ոտնակոխ եղած, իր հարստահարուած սեփականութեան ու պատուի համար, նորից յուսախաբուելով, թէ մի գուցէ գոնէ այս անգամ խղճան իրեն, ու առանց արիւնհեղութեան պատճառ դառնալու իր արդար դատը պաշտպանեն, նորից, բայց աւելի արագ քայլերով շարունակեց ճանապարհը՝ շարունակ նոյն թունաւոր միտքը կրկնելով և հարց տալով ինքն իրեն թէ՛ «որ գնում եմ, դիւան կա՛յ»:

Թուխինի տղի հեգնաբար և սպառնական խօսակցութիւնը, հայհոյանքները և ապտակահարութիւնն ու Չատոյի հեծեծանքը ճանապարհի շուրջը փռված այգիներում աշխատող գիւղացիների ուշադրութիւնը վազուց էին դարձրել կատարուող անարդարութեան, անիրաւութեան և ոճրագործութեան վրայ, բայց միջոց չունէին օգնութեան հասնելու յուսահատութեան խորքն

ընկղմուած իրենց եղբօրը, որովհետեւ հարստութիւնը իր ոճրագործ գիրկն էր ժողովել գիւղի արդարադատութեանը: Փողն ու կաշառքը կուրացրել էր բոլոր դատաւորներին, իսկ խաւարը, տգիտութիւնը պաշարել էր գիւղացիների ընկերական գիտակցութեանն ու պատուասիրութեանը:

Գիւղումը ոչ ուսումնարան կար, ոչ կըրթարան և ոչ գոնէ մի լուսաւոր հոգեւորական, որ կատարելով և՛ իւր պարտականութիւնը և՛ համաձայն քրիստոնէական բուն ոգուն, աւետարանական ճշմարիտ քարոզութիւնովը յեղափոխէր իւր ժողովրդի միտքն ու հոգին և վրէժխնդրութեամբ լցնէր նրանց սիրտը դէպի անասունաւոր հարստահարիչները: Եղած հովիւը վարձկան էր ու տգէտ, իսկ գիւղը մոռացուած՝ մոռացուած աշխարհի մի հեռու, մի խուլ անկիւնում:

Թւում էր թէ Չատոյի բաղդի խաղին, մարդկային անձեռնմխելի պատուի ոտնահարութիւնն, ապտակահարութիւնն և ծաղրութիւնն հանգիստես համագիւղացիների մէջ բարի ըզգացմունք, բնական կարեկցութեան նշոյլներ կային դէպի անարգութիւնը, սակայն այն թոյլ կարեկցութեան խթանը, շարժիչ մեքենան,—գիտակցութիւնը, չկար բացակայ էր. ուստի տգիտութեան բոլոր դառնութիւնը յաջորդաբար վա-

յելում էին՝ մի օր Չատօն, միւս օրը Մէջլումն ու Սահակը և շատ ուրիշները, և այսպէս միշտ և շարունակ, մինչև որ ուսման ու կրթութեան շնորհիւ կբացուէր խեղճ գեղջուկների աչքը և կփարատուէր մշուշով պատած նրանց անմեղ մտքի խաւարը, ուր գիտակցութեան լոյսը դեռ մուտք չէր գործել:

—«Որ գնում եմ, ղիւան կմյ»:

Այս սիրտ փշրող յուսահատական դառն, աղի ու լեղի բողբոջ քեասիբ Չատօն մինչև տեղ հասնելը հազար ու մի անգամ շշնջալով, գնում էր խիստ տխուր, խիստ մտահոգութեամբ, սիրտը կռծող տանջողութեամբ: Գնում էր—յօնքերը տօթած, արագ ու վրդովուած, և, որ արտասուալին էր, ապտակի անարգ դրօշմը—թու խինի տղի հարուածի հետքերն երեսին, կապտացած ու արնաթաթախ էր գնում:

—Չատօ Չատօ, էհէ Չատօ...

Այ տղայ, ինչի՞ ես տհէ առնուած, շփոթուած հարաբիւթ անում, ի՞նչ ա պատահել...

—Չատօ, Չատօ...

Այգիների չափարներից գլուխները դուրս հանած, հետաքրքրութեամբ և անհամարձակ կարեկցութեամբ, ետևից ձայն էին տալիս բանուորներն ու մշակները, բայց Չատոյին դիպած հարուածն այնքան ծանր ու դառն էր, որ կար-

ծես աղանջները ծանրացել էին և նա ոչինչ չէր լսում ու տեսնում իւր շուրջը:

—Մյ տղայ, Չատօ, էհէ Չատօ...

Դարձեալ ի գուր էին բարձրացնում նրանք իրենց ձայները, Չատօն իրեն սրտի ալաւովն եղած, էլի համ քայլում էր, համ հազար ու մի երրորդ անգամ կրկնածը կրկնում:

«որ գնում եմ, դիւան կմյ»:

Նա հասաւ եկեղեցուն, գլխարկը վերցրեց և նախ համբուրեց եկեղեցու պատը, ապա մօտենալով տէր հօրը, արիւնոտ ու քրտնքոտ շրթունքներով համբուրելով նրա աջը, գլուխ տուեց տանուտէրին, դողդողալով կանգնեց նրանց առաջ և այրուելով ու մորմոքուելով արաւ իւր աղիողորմ գանգատը:

—Տէր հայր ջան, ախր սհէ անաստօծ, սհէ անխղճմտանք բան կ'ընի՞. էս չի՞ իմ հալը. ոտս գլուխս ու դօշս բաց, մի հալաւ էլա չունեմ, որ լաշս ծածկեմ. հու տեսնում ես, աչքիցդ հեռու չեմ, փառք Աստու: Ես ինչի՞ տէր եմ, որ եղած-չեղածս միայն երկու օրավար հող ա, էն էլ մնի կէսը Թուխինի աչքածակ տղէն ա կտրում տանում: Բա ես ինչով պիտի ապրեմ, ինչով պտի տամ վզիս վրայ արձիճ դառած խարջ ու պարտքըս... մեղք չեմ:

Այսպէս, աղի արտասուքով հեղեղելով արիւնոտուած ու այրուած ալտերը, կրակելով ու

փշուր փշուր անելով իւր սիրտը, իւր տանջուած ու դառնացած հոգին, արաւ իւր բողոքը նախ՝ իւր հոգեւոր հօրը, յուսալով որ նա կհովանաւորի իրեն՝ որպէս մի նեւտհար եղած ու. վշտահար և անօգնական զաւակի: Բայց ի գուր, ագէտ տէրը նոյնքան անզգայ մնաց, որքան տանուտէրը, իսկ երկուսը միասին, ինչպէս եկեղեցու պատի բարերը:

—Ինձ ո՛ւր ես գանգատում, որդի, գիտում չես, որ ես ղուխովն եմ: Էդ գործը սրա գործն ա, գանգատդ սրան արա...

—Հալքած որ դրա գործն ա, միայն թէ քու խաթրն աւելի կընդունի, տէր հայր ջան...

—Չէ, ո՛րդի, ես մարմնաւոր գործերին խառնուում չեմ, էդ սրա գործն ա, սրան գանգատւիր,—կրկնեց տէրտէրը, որին նա, Նրիքովի ճանապարհին աւագակների ձեռքն ընկած վերաւորուածի նման հայր գոչելով, այնքան յուսով սպասում էր, թէ մի կերպ կմխիթարի իրեն, մի կերպ կմեղմացնի իւր սրտի դառնութիւնը:

Բայց ի գուր, յուսախաբուած ինչ. ո՛ւր էր էն սուրբ աջը, որ բռնէր էն խաչը: Ընդհակառակն՝ տէր հայրն իւր անտարբերութեամբն աւելի լքացրեց Չատոյին, քան Թուխինի տղէն, իսկ տանուտէրը, տէր հօր այդ անբաժան սեղանընկերը, ո՛չ միայն ամենևին չգթաց նրան, այլև աննկարագրելի ու քարացած սրտով կարկտի

պէս քարեր շարանց խեղճ մարդու սրտին:

—Քէօվիսա ջան... Հոգս... Հոգս...

—Ձէնդ կտրիր, ախմախ հարամզադա. մի թիզ հող ա, հօ մի օրավար չի:

—Մի թիզ ա, դօրթ ես հրամայում, ամա իմ միակ յուսատեղն ա, աղաչում, խնդրում եմ, թողաս ոչ խի, թողաս ոչ, որ ինձ անբաղդացնի...

—Կորիր, ըռադ լի գլխիցս. քեզ պէս մի անպէտքը մարդու համար ես կարալ չեմ, որ գեղի պէտքական ու լաւ մարդկանցից մէկի քեփին դիպչեմ: Մարդն արին-քրտինք ա թափել, հարիւրներ ծախսել, չնդաստանից էլ ծառ ու տինկ բերել, տնկել, որ ինչ ա քու մի թիզ հողի խաթեր պտուղը չափարի դրսիցը խալխը թափ տան, ուտեն:

—Քէօվիսա ջան, նրա ծառերի ճղները դրսի վրայ Աստօծ ա երկարացրել, իմ մեղքն ինչ ա, որ հողս խի:

—Հողը թագաւորինն ա, քոնը չի, ում ուզենամ, նրան կտամ. իրաւունքն ինձ ա տուած:

—Վա, էդ ինչ ես հրամայում, ա ոտքիդ մատաղ. Թուխինի աղէն քիչ հող ունի՞, որ նրան տաս. հողն իմն ա, աղքատը ես եմ ախր, նա զոռդան զօռ եկել, խլում ա:

—Աչքիդ պտուղն էլ ա հանում. խի՞ ես աղքատ, խի՞ ես անկեալ:

—Աղքատութիւնն ախր Աստօծ ա տուել, ես ինչ մեղաւոր եմ:

—Մեղաւոր ես...

—Թող քու ասածն ըլի, քէօվիսա ջան. դիտամ, որ շատերին ես ողորմացել, քու Ասծո՛ւ սէրը, էս մի անգամն էլ ինձ ողորմա, ինձ պահիր. մերկ ու մեղք երեսանցս մրուաթ արա, թողալ մի, նա հարուստ մարդ ա, զօռ շատ ունի, կարճ չեմ աղաքին կաղնեմ, ուժս ախտըմ չի, ու հողս զօռդան զօռ գաւթում ա, տունս գլխիս քանդում ա:

—Ասեցի որ, քանի պատիւդ վրէդ ա, քաշուիր գլխիցս, քիչ զահլաքիւշտ արա, թէ չէ, վեր կը կենամ, ու էս ձեռիս մաթրախովը մէջքիդ կաշին մի՛ն, հի՛նգ, խորխահան կանեմ:

—Քէօվիսա, արեւիգ մատաղ, քէօվիսա. երեսխէքս մեղք ու կրակ են:

—Աղա, տօ քեօփօղլի. քեզ ով էր ասում, որ մի գլուխ հէնց երեսխէքդ շատտացնես...

—Քէօվիսա, մրուաթ արա...

—Ա՛յ, ա՛յ. իմ մրուաթն էս ա, ա՛յ...

Տեղից վեր թռչելով, յարձակուեց անգթաբար և սկսեց շրջափախել ու վրա-վրա մտրակահարել իսկ նա՝ ահաժ մարդ գազանից, գեօրայից թևերով պաշտպանուող թռչունի նման, ձեռները մտրակին դէմ անելով՝ յետ յետ գնած, քարոջն ընկաւ ու մէջքի վրայ վայր ընկաւ, վերկացաւ նո-

րից և, սաստիկ յուսահատութիւնից ինքնամոռացութեան մէջ ընկնելով, սկսեց արհամարհել նախկին աղաչանքներն ու պաղատանքները և ասաց վճռական կերպով.

— Տեսէ՞ք, ես էս ա գնում եմ հողիս վրայ արին թափեմ, էլ յոյս չկայ, համբերութիւնս ու աղաչանքս էլ հատաւ...

— Ի՞նչ, ի՞նչ. արին ես թափելի՞ս. այ քեզ նոր արին, այ... այ...

Շրժիկ, շրժիկ, նորից մտրակահար անելով, բրբրեց միսը բաց աղքատին և վռնդելով եկեղեցու բակից, դարձաւ տեղը, և պարծեցաւ.

— Շան տղայ. երկու շաբաթ ա ամեն կողմից թէ սուղեա, թէ քեօխվա, ասում են մի թիղ հող ա, ձեռը քաշիր, թող որ մարդի ծառերը չփչանան, սա եկել ա համարձակ-համարձակ հաշում կշտիս թէ՛ «արին կանեմ». ձեռիս շորվէն խմեցի՞ր. դէ հիմի դէ է շինքդ քորելով, որտեղ ուզում ես, գնա...

Այսպէս վերջացրեց իւր դրաման տանուտէրը, իսկ քահանան այդ սրտաճմիրկ տեսարանին Ձաքարիայի լուսթեամբ իւր հանդիսատես լինելը բաւական չհամարելով կարծես, դեռ գովեց էլ նրան, դեռ շոյեց էլ նրան.

— Շատ լաւ արիր, աչքն էլ հանեցիր. պէտք ա իրան թայ ու թիւշը ձանանչի. քեօխվի ու սուղի խօսքն էլ որ չի լսում, էլ ումը պտի լսի:

Այսպէս վարուեց նաև տէր հայրը իւր հարստահարուած գաւակի հետ:

ԺԲ.

«Բա որ ասում էի թէ դիւան չկայ. ան»...

Մի անգամ էլ կրկնեց Չատօն այս աներիչ ու գարշելի «դիւան» խօսքը և սրտոտ ու վրձնական քայլերով ուղղուեց դէպի իւր հողը, ուր այժմ Թուխինի տղէն տէրոգորմիայի փոխարէն ծխախոտը ձեռին, ծխելով և բերանից հպարտութեամբ աջ ու ձախ ծուխ արձակելով, ծանր քայլուածքով շրջում էր չափարի երկայնութեամբ. բայց թւում էր. թէ մի նոր և դիւական խորհրդաւորութիւն կար նրա այդ կասկածաւոր քայլուածքի մէջ, թւում էր, թէ նա հողի այդ կտորը խլելով չի բաւականանալու, այլ մի նոր աղէտ է բերելու Չոբանանց Չատոյի ընտանիքի գլխին: Նա կարծես հոգիաւի կերպարանք ստանալիս լինէր հետզհետէ, իսկ Չատօն գալիս էր համարձակ, հայհոյելով, Թուխինի տղի բոլոր գաղտնիքներն ու կեղտոտութիւնները բարձրաձայն հրապարակ հանելով և մի դադանակ էլ ուսին դրած:

— Ես ուզում էի կարգին, դիւանով բան բռնեմ, երբոր դիւանն էլ միշտ անարդարութիւն ու անիրաւութիւն ա անում, երբոր միշտ

լինի, թէ տօ անիրաւ, դա ի՞նչ թամահ ա, որ էդ դառն տղքատի մեղքն ես ընկնում ու երեսանց բերնի պատառը խլում. մեղք չի, տօ անօրէն թուրք, տօ անգութ ջհուդ:

—Մեղք. Բրիստոսին խաչ հանող ջհուդն ի՞նչ գիշայ, թէ խաչն ինչ ա, նրա զօրութիւնն ինչ: Դա որ մեղք իմանար, որ Աստուած ունենար, հինգ թիւմանի համար էն ծեր մարդուն գինու տեղ թէզէփ կը խմացնէր ու տանջելով կսպանէր:

—Օ, անխղճատանք, Յուդա ու արին խմող զազան ա դա...

—Լաւ, տղերք, մենք էլ գիտենք, որ քեասիբի սեփական հողը թուխինի տղէն ափաշկաւրա, օրը ցերեկով խլում ա, բա մեր հասարակութիւնն էլ պէտքա լռի ու բան չասի:

—Ի, խեղճ միամիտ. մենք ես հասարակութիւն ես հասկացող մարդ ունենք. մի պտի բան ասիլ, հասարակութեան գլխաւորնին էլ նրանք չեն, որ գիշերիս՝ աղքատի օջաղին ջուր ածելու համար թուխնանց գինու կարասներումը լող են տուել շոգած գոմշի պէս....

—Հաս:

—Խեղճ Չատօ, երբ որ էդպէս էր, բա էլ ինչի՞ էր մաթրախի տակ ընկնում. շատագիլի ըռխիցը դառը խլել կնի՞, կորած ա խեղճը:

—Ծաղը միք անիլ որ, Չատօն գլխիցը ձեռը

վերցրած ա երեւմ. նա սառած օձի պէս տաքացել ա, կծիլու ա անպատճառ:

—Համբերութիւն ունենանք, տեսնենք թէ տաքանալն ու գէօրա մի բան շինելու, ա, թէ հլէ զուր տեղը խայտառակ ա դառնալու սաղ գեղի առաջ:

Այգիներից խիստ հետաքրքրութեամբ հետեւում էին որ տեսնեն, թէ Չատօն ինչպէս է կռուելու իւր սեփական հողի վրայ. արդարեւ արիւն թափելու է:

ԺԳ.

—Ես օսալ (վատ) դիւանի է...

Հայհոյում էր Չատօն և ասում. «Ներք չէ. մէկէլ տարին համբերեցի, գլուխս թակելով բաղատեղս խլեցին, հերու էլ տաղ արի, խոտհարքս տարան, հիմի էլ կանանչ արտս կոխ տալով ուղում են տափս կտրեն. էս անգամ էլ որ սուս կենամ, գալու են կնիկս էլ խլեն. ետոյ. էլ նամուս ա մնում ինձանում: Լաւն էն չի, որ ես մեռնեմ պրծնեմ, ես թէ չէ Սիբիր գնամ: էլ ուրիշ ի՞նչ հնար ունեմ, չէ որ ջանիս հասել ա...

Այս անմեղ սպառնալիքներով Չատօն մօտենում էր յափշտակուող հողին:

—Մօտանում ա, — խորհրդաւոր ձայնով իւրար մէջ շշնջում էին մշակները:

—Մօտենում էլ ա ու իսկի հանաք էլ չի անում,—զարմացմամբ նկատում էր մի ուրիշը։

—Թող դձյ. դուք սո՛ւս ձեր բանին կացէք. օձի գլուխը որ ցաւի, կբերի ճանապարհի մէջ տեղը կգնի. հալբաթ դրանն էլ ա ցաւում,— վրէժխնդրութեան թոյնով լցուած առաջ թորոսն ու դահճի աչքերով շուրջը թափուած կաղնի ցցերին նայեց, ապա ձեռքերը յետևը դնելով, լռութեամբ սկսեց քայլել։ Բայց այս լռութիւնն աւելի վտանգաւոր էր թւում, քան թէ այն մեծ դազանակն ու աղմկաբար գայրոյթը։

—Արևս եմ երդւում, հօրս հոգին վկայ, որ՝ եթէ իմանամ երկնքիցն էլ գլխիս աստղեր են թափուելու, որ իմանամ թէ Թուխնի տղէն ինձ կտոր կտոր էլ ա անելու, էլի իրեսս եղ չեմ թեքելու, էլի իմ հողիցը պոկ չեմ գալու։ Հոգն իմն ա, տանուտէրն էլ ա անիրաւ, պրիստաւն էլ, սուղն էլ, մեր էրէցն էլ, ու, հէնց թէկուզ Աստօծ էլ, որ էսպէս անիրաւների գլխին քաւբեր չի գցում...

Ինքնամոռացութեան մէջ, մի ժամից առաջ երկիւղածութեամբ եկեղեցու պատի քաւբերից համբուրող Չատօն Աստծուց էլ վիրաւորուած, Աստծուն էլ յանցաւոր համարելով, որքան մօտենում էր իւր արիւնոտ հողում փորուած փոսերին ու կոխ տուած կանաչած

արտին և իրեն արհամարհող, բանի տեղ չգնող անիրաւին, այնքան աւելի էր դառնանում։

—Անիրաւ։ անխղճմտանք, հէնց քո՛ւնն ես համարում, որ իմ հողումը հլա ձեռներդ էլ քամակիդ դրած ես մանգալիս։

—Որ ասում էի թէ հանաք չի՞. հրէս դաւանակը վրա ա բերելու։ Հասաւ, թամաշա աւրէք,—կրկնում էին հեռուից հետաքրքրուողները։ Չատօն փոսերին հասնելով, մշակների թիւրից մինը խլելով, սկսեց փոսերը հողով լցնել և յանդիմանել նրանց։

—Տօ տնաւեր ու տնաքանդներ, բա դուք տեսում չէք որ հողն իմ պապական հոգն ա. էս առնոտ տեղը դուք ոնց էք մշակութին անում. դէհ, հաջաթներդ հաւաքեցէք, թէ չէ ձեզ էլ նրան եմ խառնելու,—աղաղակում էր նա գայրազին և միւսների բահերիցն էլ քաշում, ձիգ-ձիգ անում։ Այս միջոցին Թուխնի տղէն էլ չկարողացաւ դիմանալ։

—Մգեար դու էդ քանի՞ գլխանի ես, որ համարձակւում ես թորոսի փոսերը լցնել, տօ քաշալ շան տղայ,—գոռաց նա և մի անգլին քարով գազանաբար հարուածեց Չատոյի կողքին։

Հարուածը խիստ ծանր էր, Չատօն առաջին անգամ երերուեց, լքլքաց և քիչ, ֆնաց, որ վայր ընկնէր, բայց աշխատեց արիութիւնը չկորցնել

դեռ: Նա ոյժերը ժողովելով, թէև դազանակը խիստ տեղին վրաբերեց, որ վերջացնի անիրաւին, սակայն վերջինս գլուխը փախցնելով ճարպիկութեամբ, հարուածի տակից դուրս պրծաւ դէպի մի կողմն և նորից քար առաւ, իսկ Չատոյի դազանակն իջնելով քարին, շրջիկաց ուժգին և կիսէն կտորուելով, մի կտորը միայն մնաց նրա ձեռքին: Ձեռքին մնացած կտորը շարժելով նա, և յափշտակելով բահերից մինը, նորից պտտեց հարուածելու:

—Վահ, վահ, թամամ չտեսնուած բան, տեղն ու տեղը կրակ ա դառել Չատօն, տղերք: Չարմանքով նկատում էին հանդիսատեսները և ուշադրութեամբ հետևում նրան, որից ամենևին սպասելի չէր այնչափ համարձակութիւնը, որպէս մի աղքատ, նուազած, ստրկացած ու վերին փստիճանի հարստահարուած մահկանացուից: Արդարեւ, ո՞վ էր տեսել, որ մի Չատօ կամ մի Սահակ համարձակուէր հրապարակով և ամենի աչքի առաջ այնպիսի վիրաւորանք հասցնել թուխնաց թորոսին. ո՞վ էր տեսել, որ այս հարուստ և անմատչելի, ո՞չ միայն գիւղական տանուտէրի, այլև գաւառական բոլոր ոստիկանների և դատաւորների կողմից ապահովուած, նրանց հետ միշտ նստող, ուտող, խմող, խորհող ու խօսող, դիրք ստացած, գահանի պէս առողջ ու ահուելի, առիւծի պէս ու-

ժեղ ու յաղթանդամ մարդու դէմ յարձակում դործէր մի Չատօ: Բայց աղքատութեան ու չարչարանքի դառն բաժակն արդէն լցուել էր և հրէշն այլևս չէր սարսեցնում Չատոյին: Նա քրնած տեղում վիրաւորուած օձի նման տաքացել էր կարծես: Չարքաշ կեանքի տանջանքները, անտանելի վիրաւորանքները, մարդկային պատուի այնչափ արհամարհուելն ու ոտնտհարուելը և բռնի ու բացարձակ զրկողութիւններն ամբարուած նրա տանջուած սրտում, այլևս համբերութեան տեղ չէին թողել, ամեն ինչ մոռացնել էին տուել նրան: Մոռացել էր և՛ կեանք և՛ արև, և՛ մահ և՛ գարուն ու ծաղիկ, և՛, քաղցած ու պատառուտուն-ցնցոտիներով հագիւ մերկութիւնները ծածկած կնոջն ու մանրիկ զաւակներին: Վերջին համբերութիւնից դուրս եկած, նա գնում էր օրհասական կռիւ տալու իրենից անհամեմատ ուժեղի, մի կատաղի գազանի հետ: Վերջինս մոծակի խայթոցից շփոթուած առիւծի նման ժռնչում էր դէպի Չատօն, որ դեռ պտտում էր բահը, կրկին արհամարհելով թէ մահաշունչ և ահաւոր հրեշտակի սպառնալիքը և՛ թէ մութն ու խոնաւ և սառն գերեզմանը:

Եւ, թէպէտ բահը շրջիկաց թորոսի գլխին, ցնցեց հանդիսատես գիւղականներին և, արիւնոտելով, քերծեց ու տարաւ ճակատի մի կողմն, սակայն բահը վերջին անգամ միայն հասաւ

իւր նպատակին, իսկ այնուհետեւ երկրորդ հարուածն ստանալով նրանից, իբրեւ վիրաւորուած գազանից, դողդողաց, չոքեց գետնին, ճիգ տրաւ կանգնելու, աշխատեց նորից ձեռքը ձգելու մի կողմը նետած բահը, սակայն ոտքերն այլեւս չդիմացան տակին, իսկ գազանացած թշնամին դռնէ այդ դրութեան մէջ չխղձալով նրան, յափշտակելով փոսերը ձգած ցցերից մէկը, երրորդ և վերջին կատաղի հարուածն իջեցրեց նրա գագաթին, ջախջախեց գլուխը, վերջ դրեց այնքան տանջուած ու թունալից կեանքին:

Չատոյի սրբազան դին թաւալուեց գետին, միքանի ահաւոր ցնցումներ արաւ և երկու թէ երեք անգամ բերանը բաց ու խուփ անելով, աչքերը շրջելով, վերջապէս հանգստացաւ:

Հարան ընկաւ գիւղը:

— Վայ, սպանեց, սպանեց, մեռաւ, մեռաւ...

Այլ ու ձախից իրար խառնուած գոչում էին ձայները: Շուտով, թէ այգետէրերը և թէ մերձակայ դաշտերի աշխատաւորները, մարդ, կին, ծեր, մանուկ, բոլորը ժողովուեցին և ամբոխը ծովացաւ թորոսի պարտիզի առաջ, իսկ վերջնիս ընտանիքը և բարեկամները նրա կուռն ընկած, որպէս ծանր վիրաւորուածի, տարան իւր ամարաթը: Ամբոխը խօսում, ափսոսում, ախ ու վախ էր քաշում, գայրանում էր զազրելի եղեռնագործութեան մասին, սակայն վրէժխնդիր եղող

չկար. ոչ մէկի մտքից չէր անցնում հրդեհել և տւերել այն հոյակապ տունն ու ընդարձակ այգին, որոնք տասնեակ զոհերի և Չատոսների աքիւնով էին կառուցուած ու կանգնած:

Հարայի ձայները կայծակի արագութեամբ հասան նաեւ օդայի դրանը պարտատիրոջ համար մանած անող խեղճ Նարգզի ականջին:

— Վայ, վայ, վայ... տունս քանդուեց, վայ...

Երկինք համող ու ապառաժներ շարժող ողբ ու ձայնով անբաղդ գեղղկունին երկու բռնունցքով ծնկներին տալով, երեսն առնոտած, մագերը պոկ տալով գլխիցը, որբացող մանկանցն օդայի դրանը թողած անտէր ձուտերի պէս, նետահար եղած թռչունի նման ծրալէն ու ծրդրտալէն գալիս էր դէպի արիւնոտ հողը, ուր պատուաւոր մահով ընկել էր իւր լծակից ընկերը, ուր վերջնականապէս փշուր փշուր էին արել նրանց բաղդի անիւր:

Թշուառը թռած հասաւ դիակին, գրկեց ու սեղմեց նրան իւր կրծքի միջին. ու, չդիմացաւ, տարուեց կսկծից, նուաղեց ու գնաց իրանից:

— Զո՛ւր, ջո՛ւր...

Բերին, սրբակեցին. թշուառի գունաթափ երեսին և մի կերպ մահից ազատեցին: Եւ նա, եղուկ կինը, ուժասպառ եղած և կարկտահար ծաղկի նման վաղաժամ թառամած, տրորուում կսկծում, գալարւում ու մորմոքւում էր անվերջ:

—Այ իմ անօրէնի ձեռն ընկած, այ իմ տանջուած, քաղցած ու ծարաւ տէր, բա ասում էիր թէ վախիլ մի՞. բա ասում էիր թէ Աստած մեզ կտեսնի, մեր դարդին դարման կանի՞. այ իմ տէր, մի խօսա՛, մի ձէն տուր, մի ասա տեսնեմ ո՛ւմն ես պահ տալիս էն եթիմ բալէքդ, էն չիփլախ քորփէքդ, որ լալիս են անհէր, անտէր, անհաց ու պարտքատէր: Վայ ինձ, վայ, Չատօ ջան. վայ իմ օրին ու արեին, վայ իմ կորած բաղդին, վայ իմ էրուած սրտին ու տէքերին, էս ինչ եմ տեսնում. դուղը պլիցդ, արինը քթածակերիցդ դուրս են թափուել ու, երկնքի ցօղի տեղ, արիւնով արագ ներկել: Հող, ջուր, սար, քոյ, երկինք, գիտենք, գեղ, գեղականք, ասեցէք, էս ինչ եմ տեսնում, կուրացնեմ աչքերս, խլացնեմ ականջներս, թէ միշտ խորովուեմ էսպէս:

Սրտամորմոք, խղճահարող և այրող տոչորող այս ողբին յանկարծ միախառնուեց նաև հետզհետէ տեղ հասնող մտերմների, հարևան այրիների, տատմէր պառաւի և մանաւանդ սրանց ձեռքով բերուած անմեղ մանուկների բարձրացրած աղեկտուր և սրտակէզ ճիչն ու աղաղակները, որոնք, էլ սիրտ չթողին, ապակու պէս տուին փշրեցին, էլ արցունք չթողին, անձրևի պէս ամենի աչքերից թափեցին և էլ ապառաժ չթողին, բոլորը ողբով հալեցին ու Կ. գիւղը վայոց ձոր շինեցին:

Քարասիրտ, անզգայ և անխիղճ ֆառիսէա միայն, հարային եկած՝ հարուստների շամփուրները լիզող և Չատոյի իսկական եղեռնագործները, արեան հետ միշտ գործ ունեցող ոստիկանները, դատաւորները, տանուէրը և պահապանները: Այս բոլոր մահապարտները, այսինքրն՝ անուսում, տգէտ ու անգիտակ ժողովրդի ջանն ուտող ցեցերը, վաղուց եկել և անարժան կերպով շրջապատել էին իրենց անարդարութեան և անիրաւութեան երեսից ընկած անմեղ զոհին ու, ձեականապէս, արտաքուստ, ամբօխին խաբելով, իբր թէ իրողութիւնն ու ճշմարտութիւնն արձանագրում էին իւր տեղը, ուր հայ գեղջուկին անհասկանալի ուս լեզուով, յօգուտ թուխինի տղի, կեղծ ցուցմունքներ էր տալիս նրանց գերի դարձած և իւր հօր խաչը մոռացած գիւղական հայ տանուէրը, և ուր բարացած հոգով, բայց մեռել ուտողի աչքերով հանդիսատես էր նաև մեր հայ տգէտ տէրտէրը:

Կաշառակեր ոստիկանների ձեռքով կազմած այս կեղծ ու պատիր պրօսօկօլլ ոչինչ օգուտ չունեցաւ որբերի համար:

Թուխինի տղին, իբրև ծանր վիրաւորուածի, ինչպէս արձանագրուած էր պրօսօկօլլում, առժամանակ ամենևին տեղից չշարժեցին, իսկ Չատոյին շուտով գերեզման իջեցրին:

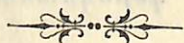
Թուում էր թէ գերեզմանում գոնէ Չատօն

հանգիստ կունենայ, բայց նրա ոսկորներին այն-
տեղ էլ հանգիստ չտուին. դատական քննչի ձեռ-
քով մի քանի անգամ, անքուն ուղերի պէս, նրա
մարմինը շարժեցին տեղից, հանեցին գերեզմանից,
կտրտեցին ու քերթեցին, և այդ ձևականու-
թեամբ էլ իրենց գործը վերջացրին: Դեղին ոսկու,
կարմիր գինու և իւղոտ խորովածի երկրպագու-
ները Թուխինի տղին ուղեցին, ու՝ արդարաց-
րին, իսկ այրին ու որբերը մնացին քաղցած ու
ծարաւ այրուելիս մինչև 1905 օրհնուած թիւը:

Մօտ 10 տարուց յետոյ, այս թուականին
միայն արդար դատաստան տեսնուեց զիւղում,
ուր, ինչպէս և ամեն տեղ, յեղափոխութեան
շնորհիւ սարսափ տիրեց հարստահարիչներին ու
կաշառակերներին, որոնք էլ չկարողացան հովա-
նաւորել Թուխինի տղին. և Աստծու մի երեկոյ
է. զիւղի ամբողջ շրջակայքը յանկարծ վառուեց
ու լուսաւորուեց և մի քանի անգամ հրացանի
ձայններ լսուեցին նրա այգում. Թուխին
տղէն սպանուած էր և կատաղի հրդեհը լափում
էր նրա թէ՛ այգին և թէ՛ տունն ու տեղը, որով խոր-
տակուեց և նրա բաղդի անիւը և այսպիսով միայն
վերականգնուեց մեր ժամանակի արդարագատու-
թիւնը:

Իսկ խղճուկ որբերը վերջապէս ստացան
իրենց պապական հողը:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՔԱՅԱՆԱՅ ՃՈՒՂՈՒՐԵԱՆ

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՏԵՂ

ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՕՍԲ ՅԱՅ ԳՐԱԳԵՏՆԵՐԻՆ

«Մշակն արժանի է վարձու»:

Մեր յարգելի գրագէտներից պ. Վրթանէս
Փափագեան և հրապարակախօսներից պ. Մինաս
Բերբերեանը հայ գրագիտութեան և գրագէտնե-
րի առթիւ անցեալում գրած իրենց լրագրական
յօդուածներում, ի միջի այլոց, նաև իմ հաս-
ցէին նկատողութիւն էին արել, որ ես, որպէս
բելետրիստ, յետ եմ քաշուել գրական ասպա-
րիզից ու լռել. իսկ ուրիշ գրագէտներ, ընկեր-
ներ, ծանօթներ ու ընթերցողներ, պատահած
ժամանակ՝ գրականութեան մասին խօսք բա-
ցուելիս, միայն լոկ նկատողութեամբ չեն շա-
տացել, այլև վիրաւորել են ինձ թէ՛ «քանի աշ-
խարհական էիր, կարգին՝ մարդ էիր գրական աս-
պարիզում, երբ քահանայ դարձար, յետ քաշուե-
ցար ու մեռար»:

Բայց յարգելի գրագէտները, ընթերցող-
ներս և քննադատներն իմ լռութիւնը զուր էին
բացատրում փարաջայովս և կամ ծուլութեամբս.
եթէ փարաջան լինէր հայ գրագէտի յետ քա-
շուելու ու լռելու բուն պատճառն, այն ժամա-
նակ ես էլ իրաւունք կունենայի հարցնելու թէ՛
հապա ինչո՞ւ մեր միւս գրագէտներից շատերն,

ինչպէս և ինքը պ. Վ. Փափաղեան նոյնպէս յետ են քաշուել և առաջուայ եռանդը չունին ու չեն գրում. նրանք էլ հօ քահանայ չեն:

Ես կարծում եմ լաւ կլինէր, որ վերոյիշեալ քննադատներս ամենից առաջ բացատրէին նախ իրանց լռութեան ու յետ նահանջելու պատճառը, որով բացատրուած կլինէր նաև իմը:

«Մշակն արժանի է վարձու»:

Այս կարճ, կտրուկ և ճիշտ որոշումն արուած է ամեն տեսակի աշխատաւորի համար, սակայն գրական հայ աշխատաւորը կարծես թէ բացառութիւն է կազմում նրանց մէջ, կարծես թէ նրան վիճակուած է միմիայն օգուվ կերակրուել, անապահով ապրել ու քաղցած էլ մեռնել:

«Չատոյի քաղղի անիւր» եօթներորդ գիրքս է, որ հրատարակում եմ իմ սուղ միջոցներով, ուրիշ խօսքով ասած՝ ես մի յանցանք եմ գործում. այսինքն՝ ութ մանր երեխաներիս բերնի պատառ խլում եմ տալու իմ ան ձրիակեր ընթերցողներին և կեղծ բարեկամներին, որոնք նախկին հրատարակութիւններս տարածելու մտքով ինձ խաբելով, ստացան, տարան կերան ու ինձ պարտքերի մէջ ձգեցին և որոնց նամակներ գրելուց այսօր ձանձրացել եմ ու լռել: Այո, ես վեց զբոսքերիս վրայ ծախսեցի 900 ըուբլի և 400 ըուբլի էլ չստացայ ծախսածիցս: Գիտեմ, որ մեր բոլոր հեղինակներն էլ ազատ չեն եղել այսպիսի օգուտներից ու վարձատրութիւնից և կամ շահագործողներից: Ուրեմն էլ ինչը ոգևորի հայ գրագէտին:

Թող ոչ ոք չկեղծի և չպարծենայ, թէ ինքը ծառայում է գաղափարին. սոված փորով գաղա-

փարին ծառայել չի լինիլ. ամենքն էլ մի պատառ հացի համար են շարժոււմ, եթէ աւելին չասեմ, որ իրար ձեռքից հացի պատառը մինչև անգամ խլում են...

Այսպէս, հայ գրագէտի ասպարիզից փախչելու բուն պատճառն է ան ընդհանուր և դառն վիճակը, որին, դարերից ի վեր, ենթարկուած է հայ գրագէտն ու գրագիտութիւնը: «Մշակն արժանի է վարձու». սա դեռ չի հասկացուել հայ գրագէտի համար. ինքը, հայ գրագէտն էլ չի հասկացել այս ճշմարտութիւնը, որովհետև նա յանցաւորի լռութեամբ թոյլ է տալիս, որ ամենքը շահագործեն իրան:

Այս տեսակէտից հայ գրագէտին շահագործում են մեր ձրիապահանջ լրագրութիւնը, մեր դպրոցներն ու գրադարանները, որոնք գրագէտից պահանջում են, որ նա ամեն տեղ նուիրատու և ազգասէր լինի. հայ գրավաճառները, գրագէտի պատրաստի աշխատանքը դնում են իրենց գրատանը և այնտեղ պահելու համար 20—30 տոկոս վերցնում. չգիտեմ վերջիններս ինչու չեն գնում կանխիկ գրամով և ինչու իրանք գրագէտները համաձայնում են այդ շահագործող պայմանին:

Առաջէք ուրեմն, այսպիսի պայմաններում հայ գրագէտը կ'ոգևորուի, կգարգանայ, կը յառաջագիմի, թէ յետ յետ կգնայ: Փարաջան է յանցաւորը, թէ ցաւն ընդհանուր է և բուժող չկայ:

Ամաչում եմ և չեմ ուզում նկարագրել և այստեղ յիշատակել այն վեհանուն հայ գրագէտներին, որոնք մեր ձրիապահանջ ընթերցող հա-

սարակութեան անտարբերութեան շնորհիւ, վաղահաս մահով մեռել են քաղցից և մեռնում են հետզհետէ, այլ ուզում եմ ցաւով նկատել այն թէ՛ քանի հայ հասարակութիւնն իւր գրագէտները սառը դիակներով միայն կ'ոգևորուի, քանի յօբելեաններին շարունակ «մէջը փուչ օխտը հատիկ» ուղերձներով և դատարկ ճառախօսութիւններով կը գնահատի նրանց, քանի կշարունակուի գրական ձրիակերութիւնն ու շահագործութիւնը և հայ գրագէտն ինքն էլ այդ կ'ընդունի, դեռ շատ բանքարներ կ'թաղուին և հանձարներ կ'քարանան մեր մէջ և վերջապէս շատերն այդ ասպարէզը թողած՝ կամ քահանայութեան գիրքը կ'ընկնեն և կամ վաճառականութեան և այլն:

Միջոց պէտք է տալ հայ գրագէտին, որպէս զի նա մեռած տեղիցն էլ յարութիւն առնի:

Բայց իրենց մասին ամենից շուտ և շատ պէտք է մտածէին հէնց իրենք գրագէտները, որ նոյնպէս խիստ անտարբեր են մնացել մինչև օրս:

Հայ գրագէտներն այսուհետեւ թոյլ չպիտի տան շահագործուելու. իսկ սրա համար անհրաժեշտ է կազմել «հայ գրագէտների միութիւն»:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՔԱՅԱՆԱՅ ՃՈՒՂՈՒՐԵԱՆ

Իմ հեղինակութիւններից լոյս ևն տեսել

Ռ. Կ.

1.	«Մոռացուած Աշխարհ» Ա.	— 60	սպառուած է.
2.	Բ.	— 50	սակաւածիւ.
3.	Գ.	— 40	սակաւածիւ.
4.	«Աղա ս. Սարգիս» .	— 15	սպառուած է.
5.	«Աղքատի Հալը» . .	— 25	սակաւածիւ.
6.	«Գիւղի Այրին» . .	— 15	սակաւածիւ.
7.	«Չատոյի բաղդի անիւը»	— 30	

Կանխիկ վճարով հարիւրով գնողին 20 տոկոս զիջումն:

ՇՈՒՏՈՎ ԿՏՊԱԳՐՈՒԵՆ

8. «Շիրինանց Նախշունը»
9. «Անվէղար վարդապետը»

Հասցէս—Թիֆլիս, Միքայէլեան փ. № 38.

գինն է 30 կոպ.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0337997

41192.